

PRAVA BOŠNJAKA U SRBIJI

PRAVNI OKVIR I NJEGOVA

PRIMENA U KONTEKSTU

EVROPSKIH INTEGRACIJA

Decembar 2019

EUPRO

PODRŠKA EVROPSKE UNIJE RAZVOJU OPŠTINA

Republika Srbija

Sprovodi program

Izradu ovoga izveštaja u okviru projekta „Ravnopravnost, različitost i dijalog u lokalnoj zajednici“ podržala je Evropska unija preko programa EU PRO. Sandžacki odbor za ljudska prava i slobode je isključivo odgovoran za sadržaj i on ne predstavlja neophodno stavove Evropske unije.

SADRŽAJ

UVOD	3
I LIČNI I STATUSNI POLOŽAJ	8
II ZABRANA DISKRIMINACIJE	13
III OBLAST KULTURE I MEDIJA	21
IV SLOBODA VEROISPOVESTI	24
V UPOTREBA JEZIKA I PISMA	28
VI OBRAZOVANJE	32
VII DEMOKRATSKA PARTICIPACIJA	38
VIII ODGOVARAJUĆA ZASTUPLJENOST PRIPADNIKA NACIONALNIH MANJINA U JAVNOM SEKTORU I JAVNIM PREDUZEĆIMA	41
IX NACIONALNI SAVETI NACIONALNIH MANJINA	43
X EKONOMSKI POLOŽAJ PRIPADNIKA MANJINSKIH ZAJEDNICA	47
XI MEĐUNARODNA SARADNJA	49
ZAKLJUČAK	50
PREPORUKE	53
SPISAK PRAVNIH AKATA KORIŠĆENIH U IZRADI IZVEŠTAJA	62
LITERATURA	66

UVOD

Zaštita kolektivnih prava nacionalnih manjina regulisana je brojnim ratifikovanim međunarodnim dokumentima, Ustavom Srbije i domaćim pravnim aktima, zakonskim i podzakonskim. Istorijat zaštite manjinskih prava predstavlja trnovit put od demokratskih promena 2000, prvog zakonskog okvira za vreme vlade Zorana Đinđića i institucionalne izgradnje (uz brojne uspone i padove) tokom narednih vlada. Iako je pravna regulativa jedinstvena, položaj svake od nacionalnih manjina nije isti niti može isto da se tretira.

Položaj nacionalnih manjina u Srbiji uređen je Ustavom Srbije¹ i Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina², kao i drugim zakonima i propisima. U zakonske propise ugrađene su odredbe međunarodnih konvencija iz ove oblasti koje je Srbija ratifikovala. Najznačajnije su dve konvencije Saveta Evrope: Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina³ i Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima⁴. Poštujući osnovni princip jednakosti svih građana, pripadnicima nacionalnih manjina, pored prava koja su Ustavom zajemčena svim građanima, jemče se dodatna, individualna ili kolektivna prava. Korišćenjem ovih prava „pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima vezanim za svoju kulturu, obrazovanje, obaveštavanje i službenu upotrebu jezika i pisma, u skladu sa zakonom“.⁵

Izveštaj koji je pred vama analizira pravni okvir za zaštitu nacionalnih manjina i dostupne podatke o sprovođenju pravnih normi na terenu, posebno u kontekstu evropskih integracija kada su u pitanju Bošnjaci. Položaj Bošnjaka deo je šire teme zaštite prava nacionalnih manjina u Srbiji. Nakon ratova 90ih, praćenih i sistematskom diskriminacijom i masovnim kršenjima

¹ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 98/06, član 75-81.

² Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Službeni list SRJ br. 11/2002, Službeni list SCG br. 1/2003 - Ustavna povelja i Službeni glasnik RS br. 72/2009 - dr. zakon, 97/2013 - odluka US i 47/2018.

³ Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, 6/98.

⁴ Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, Službeni list SCG - Međunarodni ugovori br. 18/2005.

⁵ Ustav Republike Srbije, član 75.

ljudskih prava Bošnjaka u Sandžaku od strane vlasti u Srbiji, nakon 2000. se situacija menja, ali nedovoljno brzo niti konzistentno. Različite vlasti nakon 2000. na različite načine se odnose prema manjinskim pravima, koristeći ih uglavnom za političku trgovinu sa manjinskim elitama i za prikupljanje neophodne podrške za Vladu ili za dobijanje pozitivnih ocena u očima važnih aktera iz inostranstva. Ovakva politika podrazumevala je odsustvo celovite i promišljene strategije o položaju nacionalnih manjina u Srbiji. Ad hoc rešenja koja dominiraju u ovoj oblasti ne doprinose izgradnji poverenja nacionalnih zajednica prema državi, niti smanjenju socijalne distance.

Važnu promenu predstavlja početak pregovora sa Evropskom unijom o pridruživanju. Evropska unija nema jedinstvenu politiku u oblasti zaštite nacionalnih manjina, niti sve države primenjuju iste standarde, pa čak ni definicije. Iako se organi Unije trude da slede politiku koju je formulisao i kroz svoje konvencije zaštitio Savet Evrope, ostaje činjenica da nekoliko država EU nije ratifikovalo ključne konvencije Saveta Evrope iz ove oblasti, čak ni Okvirnu konvenciju o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koja se smatra minimalnim stepenom zaštite manjinskih prava⁶. Ipak, zaštita nacionalnih manjina ušla je u osnovne vrednosti zaštićene Lisabonskim ugovorom i član 2 najvažnijeg normativnog dokumenta EU izričito pominje zaštitu nacionalnih manjina⁷.

Za države kandidate i uopšte sve koji nameravaju da uđu u proces evropskih integracija, prava nacionalnih manjina deo su političkih, tzv. Kopenhaških kriterijuma i kao takva su oduvek igrala ogromnu ulogu⁸. Ta uloga je vremenom postajala sve važnija kako je EU pooštravala uslove za ulazak u članstvo. Danas su Kopenhaški kriterijumi deo pravnih tekovina EU (*acquis communautaire*) i država kandidat mora da zaštiti ove kategorije stanovništva. I dalje ne postoji evropsko zakonodavstvo koje bi regulisalo način i stepen zaštite manjinskih prava, ali EU

⁶ Među državama koje nisu ratifikovale Okvirnu konvenciju su Francuska, Grčka, Luksemburg i Belgija.

⁷ Član 2 Lisabonskog ugovora glasi: "Unija se zasniva na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika nacionalnih manjina. Ove vrednosti su zajedničke državama članicama u društvu u kojem preovlađuju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i ravnopravnost žena i muškaraca".

⁸ Evropski savet je 1993. u Kopenhagenu usvojila set političkih i ekonomskim kriterijuma za države koje žele da pristupe EU.

insistira na nekim ključnim principima. Pre svega, insistira se na ratifikaciji konvencija Saveta Evrope koje regulišu prava nacionalnih manjima, ali takođe i na implementaciji svih odredbi na koje se država obavezala, bilo kroz međunarodne konvencije, bilo kroz domaće zakonodavstvo. Uz generalnu odredbu međunarodnog prava ljudskih prava da nije dozvoljeno snižavati dostignuti stepen zaštite ljudskih prava (uključujući i prava manjina), ovo je sasvim dovoljno da se pripadnicima nacionalnih manjina obezbedi visok stepen zaštite i da ta zaštita bude ocenjivana i redovno praćenja od strane Evropske unije u procesu evropskih integracija.

Evropska unija prati napredak država kandidata u procesu EU integracija putem redovnih izveštaja Evropske komisije. Ove izveštaje razmatraju Evropski parlament i Evropski savet koji onda daju političke ocene napretka i donose odgovarajuće odluke o daljim koracima u procesu integracija. Od ulaska Kopenhaških kriterijuma u pravne tekovine, prava nacionalnih manjina deo su poglavlja 23 – Osnova prava i pravosuđe, gde predstavljaju posebnu celinu⁹. U skrining izveštaju iz 2014. za ovo poglavlje¹⁰, EU je preporučila usvajanje posebnog Akcionog plana za implementaciju manjinskih prava što je i urađeno 2016¹¹.

Akциони plan izrađen je u skladu sa preporukama iz Trećeg mišljenja Savetodavnog komiteta o sprovođenju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji, pošto ova Konvencija predstavlja osnovu za regulisanje prava nacionalnih manjina¹². Plan se sastoji od 11 poglavlja. Svako poglavlje sadrži kratak uvodni deo u okviru kojeg je predstavljen važeći pravni okvir za dato poglavlje, opis trenutnog nivoa ostvarenosti prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina, aktivnosti koje bi trebalo realizovati, kao i njihove nosioce, finansijske resurse i rokove za realizaciju. Kako bi se obezbedila koordinacija rada nadležnih institucija, kao i inkluzivnost, transparentnost i kvalitet procesa monitoringa, praćenje realizacije aktivnosti iz Akcionog plana

⁹ Pravne tekovine EU koje država kandidat mora da usvoji i implementira podeljene su u 35 poglavlja.

¹⁰ Skrining izveštaji su dokumenti koji sadrže ocenu stanja zakonodavstva i prakse države kandidata na osnovu kojih se formulišu zadaci i ceo dalji tok pregovora. Svi skrining izveštaji dostupni su na:

<http://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/nacionalna-dokumenta/skrining/izvestaji-i-rezultati-skrininga/izvestaji-sa-skrininga/>

¹¹ Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina dostupan je na:

<https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/21793>

¹² <https://www.ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19999>

povereno je Savetu za nacionalne manjine, radnom telu Vlade Republike Srbije u čiji sastav ulaze predstavnici nadležnih državnih organa i predsednici nacionalnih saveta nacionalnih manjina. Planirano je da se Savet za nacionalne manjine sastaje najmanje četiri puta godišnje.

Stručnu i administrativno-tehničku podršku Savetu pruža Kancelarija za ljudska i manjinska prava koja prikuplja podatke o sprovođenju aktivnosti i izrađuje kvartalne izveštaje o sprovođenju Akcionog plana. Izveštaji se dostavljaju Savetu za nacionalne manjine i Koordinaciji nacionalnih saveta nacionalnih manjina. Imajući u vidu da nacionalni saveti nacionalnih manjina mogu u najvećoj meri ukazati na identifikovane potrebe pripadnika manjina, ovim telima je omogućeno da daju komentare na izveštaje. Pored toga, u cilju praćenja realizacije AP PG 23, u delu u kome se Akcioni plan preklapa sa AP PG 23, izveštaji se dostavljaju i Savetu za sprovođenje AP PG 23. Uviđajući potrebu da se komunikacija sa civilnim društvom odvija kontinuirano i na sistematičan način, kao i da se stručno znanje civilnog društva prizna i koristi, organizacije civilnog društva su uključene u nadzor nad realizacijom Akcionog plana kroz sastanke Pregovaračke grupe za poglavlje 23 sa Nacionalnim konventom za pristupanje EU¹³.

U skladu sa diplomatskim pravilima, ali i sa namerom EU da maksimalno ohrabri države kandidate i uvek istakne sve dobro što može da se istakne, izveštaji EK ne odražavaju u potpunosti stvarnost života nacionalnih manjina u Srbiji. Poslednji izveštaj, objavljen u maju 2019. ovako opisuje napredak Srbije u zaštiti manjinskih prava:

“Pravni okvir za poštovanje i zaštitu manjina i kulturnih prava postoji i generalno se podržava, u skladu sa Okvirnom konvencijom Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina. Sprovođenje akcionog plana Srbije za ostvarivanje prava nacionalnih manjina i relevantnog zakonodavstva treba da dovede do konkretnog poboljšanja u delotvornom ostvarivanju prava nacionalnih manjina u celoj zemlji. Izvestan napredak je postignut izmenama i dopunama pravnog okvira u junu 2018. godine. Izbori za nacionalne savete nacionalnih manjina održani su u novembru 2018. godine. Budžetski fond za nacionalne manjine je dodatno povećan. U junu 2018. godine,

¹³ Analiza izveštaja o primeni Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, novembar 2018.

izmene i dopune Zakona o lokalnoj samoupravi u određenoj meri su ojačale savete za međunacionalne odnose, ali njihova uloga, mandat, sastav i rad još uvek moraju da se pojasne. Ovi saveti još uvek nisu osnovani i nisu počeli sa radom u svim opštinama gde je to predviđeno pravnim propisima. Uprkos zakonskoj obavezi da se uzme u obzir etnički sastav stanovništva, nacionalne manjine su i dalje nedovoljno zastupljene u javnoj upravi.

Postignut je dalji napredak u oblasti obrazovanja. Novi zakon o udžbenicima, kojim se pojednostavljuje postupak uvoza i odobravanja udžbenika na jezicima nacionalnih manjina, usvojen je u aprilu 2018. godine. Proces pripreme i štampanja udžbenika za nacionalne manjine je nastavljen i dao je pozitivne rezultate. Obezbeđeno je još pet udžbenika na albanskom jeziku, ali je potrebno više rada da se ovaj zadatak završi. Proces pripreme udžbenika za srednje škole još uvek nije započet. Emitovanje programa javnog servisa na jezicima manjina još uvek nije dovoljno prošireno izvan Vojvodine. Nakon privatizacije medija, emitovanje programa na jezicima manjina je i dalje slabo i zavisi od finansiranja.”¹⁴

I pored izražene tendencije da se rečnik ublaži, a da se problemi identifikuju u kratkim i površno formulisanim rečenicama, ipak se i u izveštaju EK vidi isto što i u svim drugim izveštajima koji se bave stanjem prava nacionalnih manjina u Srbiji – ogromna diskrapanca između normative i njene implementacije na terenu; razlika u položaju nacionalnih manjina u Vojvodini i u ostatku Srbije i reforme koje se sprovodi isključivo na planu popravke zakonskih, podzakonskih ili strateških akata, bez ozbiljnijih napora da se popravi implementacija i stvaran položaj nacionalnih manjina u Srbiji.

Materija pokrivena ovim izveštajem podeljena je po poglavljima iz Akcionog plana za unapređenje položaja nacionalnih manjina, usvojenog 2016. Ovo je urađeno pre svega zbog lakšeg praćenja i upoređivanja postignutog i obećanog, ali i zbog mogućnosti da se preporuke iz izveštaja koriste automatski za buduća unapređenja Akcionog plana koja će sigurno uslediti. Na

¹⁴ Godišnji izveštaj EK o napretku Srbije,
http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/20190529-serbia-report_SR_-_REVIDIRANO.pdf

početku svakog poglavlja dati su strateški cilj i opšti rezultat, onako kako su formulisani u Akcionom planu.

I LIČNI I STATUSNI POLOŽAJ

STRATEŠKI CILJ

Sprovođenje personalnog principa u primeni pravnih pravila o položaju nacionalnih manjina, kao i sprovođenje principa autonomnog određivanja identiteta pripadnika manjinskih zajednica. Unapređivanje mehanizama popisivanja pripadnika manjinskih zajednica i zaštita podataka o ličnosti pripadnika manjinskih zajednica.

OPŠTI REZULTAT

- *Slobodno izražavanje nacionalnog identiteta na dobrovoljnoj bazi se poštuje.*
- *Sprovodi se politika neutralnosti u identitetskim pitanjima manjinskih zajednica.*
- *Podaci o broju pripadnika nacionalnih manjina dostupni nadležnim organima radi praćenja i analize stepena ostvarivanja manjinskih prava, uz zaštitu ovih podataka kao naročito osetljivih podataka prema propisima o zaštiti podataka o ličnosti.¹⁵*

Ovo poglavlje pokriva pravo na izjašnjavanje pripadnika nacionalnih manjina, kao i zaštitu od prisile da se izjasne ili ne izjasne kao pripadnici određenog naroda, garantovane svakom čoveku u Srbiji. Ovo pravo iskorišćeno je u prošlosti da se prikriju podaci o nacionalnoj pripadnosti zaposlenih u javnom sektoru i javnim preduzećima, i to isključivo van Vojvodine gde ovaj problem i postoji. Na osnovu zahteva iz Akcionog plana, Narodna skupština usvojila je izmene Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina¹⁶. Ovim zakonom predviđeno je da pravo pripadnika nacionalnih manjina da se podaci o njihovoj nacionalnoj pripadnosti upisuju u

¹⁵ Strateški cilj i opšti rezultat preuzeti su za svako poglavlje iz Akcionog plana.

¹⁶ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS broj 47/18.

službene evidencije i zbirke podataka o ličnosti, u skladu sa posebnim zakonom. Podatak o nacionalnoj pripadnosti može se koristiti samo u svrhu za koju je prikupljen i na način predviđen zakonom koji uređuje zaštitu podataka o ličnosti.

Takođe je izmenjen i Zakon o matičnim knjigama kako bi se omogućio upis nacionalne pripadnosti u matičnu knjigu rođenih, saglasnošću oba roditelja i kako bi se propisala procedura u slučaju kad te saglasnosti nema¹⁷. Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu donelo je i odgovarajuće podzakonske akte kako bi ove izmene počele da se primenjuju u 2019. godini. Još uvek se čekaju efekti ovih promena u vidu tačnih podataka o zastupljenosti Bošnjaka u javnom sektoru i javnim preduzećima u Srbiji.

Jedno od ključnih pitanja položaja pripadnika nacionalnih manjina u Srbiji je šta država želi da uradi na tom polju, odnosno, šta su strateška opredeljenja vlasti u Srbiji u vezi sa položajem nacionalnih manjina. Dosadašnja politika svih vlada od 2000. uglavnom je bila ad-hoc, isprovocirana ili incidentima i potrebom za rešavanjem nekog konflikta, ili rezultat političke trgovine sa manjinskim elitama (uglavnom političkim). Nijednog trenutka nije se činilo da iza državne politike stoji ozbiljno promišljanje, strateško ili ideološko opredeljenje ili ozbiljna javna rasprava relevantnih aktera u društvu. Organizacije civilnog društva nebrojeno puta su pokušale da iniciraju ovakvu raspravu, da otvore pitanje strateškog opredeljenja države, da ukažu na važnost formulisanja javne politike u oblasti manjinskih prava, ne samo za pripadnike nacionalnih manjina, već i za celu državu, ali su ovi napori ostajali bez rezultata. Izrađeni su brojni predlozi praktičnih politika, modeli pravnih i strateških propisa i komentari i sugestije na dokumente u ovoj oblasti¹⁸.

Glavno pitanje koje nikada nije rešeno je generalni pravac kretanja Srbije u oblasti zaštite manjinskih prava. Čini se da je država, bez prethodne javne rasprave, izabrala model multikulturalizma, odnosno segregacije manjinskih zajednica putem forsiranje kulturne

¹⁷ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o matičnim knjigama, Službeni glasnik RS broj 47/18

¹⁸ Videti, na primer, objavljene dokumente Foruma za etničke odnose, Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Centra za praktičnu politiku ili Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

autonomije (i njoj saobraženih institucionalnih rešenja poput Nacionalnih saveta nacionalnih manjina). Takođe je jasno da su međunarodne obaveze prihvatane bez jasnog sagledavanja realnosti ili mogućnosti društva i države u Srbiji, što suštinski znači da se nastavila politika ratifikovanja međunarodnih dokumenata, bez iskrene želje da se oni stvarno i primene¹⁹.

Bošnjaci su narod čiji je identitet veoma često osporavan u Srbiji. Srpski nacionalisti osporavaju gotovo sve elemente bošnjačke nacije, od same nacionalne posebnosti, preko jezika, pa do istorijskog imena regije u kojoj Bošnjaci žive – Sandžaka. Posledice diskriminacije i kršenja manjinskih prava 90-ih još uvek nisu otklonjene.

Bošnjaci predstavljaju treću po brojnosti nacionalnu manjinu u Srbiji. Po popisu iz 2011, na teritoriji Srbije 145.278 ljudi se izjasnilo kao Bošnjaci, i još 22.301 kao Muslimani.²⁰ Najveći broj je skoncentrisan na teritoriji Sandžaka koja geografski obuhvata delove sadašnjih republika Srbije i Crne Gore. U Srbiji, oblast Sandžaka obuhvata opštine Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Novu Varoš i Priboj. U ovih 6 opština živi ukupno 238.878 ljudi, od toga 142.373 Bošnjaka i 12.441 Muslimana, što čini 98% od ukupnog broja Bošnjaka, i 55,8% od ukupnog broja Muslimana u Srbiji.

Predlog Stranke demokratske akcije za imenovanje ulica i trgova u Novom Pazaru izazvao je politički potres. Iako je tačno uočeno da samo 12 odsto ulica nosi nazive sa imenima Bošnjaka (u gradu gde Bošnjaci čine više od 80 odsto stanovništva), predlog je sadržao i brojna imena sporna za srpsku (i ne samo srpsku zajednicu), poput Afića Hadžiahmetovića, gradonačelnika Novog Pazara u Drugom svetskom ratu, streljanog zbog kolaboracije sa fašistima ili Šabana Poluže, vođe organizacije *Bali Kombetar* tokom Drugog svetskog rata, kao i nekih drugih spornih

¹⁹ Ovo posebno važi za ratifikaciju Povelje o manjinskim i regionalnim jezicima Saveta Evrope 2006., kada je vlast u Srbiji odabrala vrlo visok standard zaštite pojedinih manjinskih jezika, koji država još uvek ne može da dostigne, vidi Alternativni izveštaj o primeni ove konvencije:

http://www.vchr.rs/images/alternativni_izvestaji/2007_povelja_uvod.pdf

²⁰ Videti Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2011. godina, rezultati dostupni na: <http://popis2011.stat.rs/>.

ličnosti²¹. Većina odbornika u Skupštini grada, iz redova SDP-a i SNS-a, odbila je da stavi ovaj predlog na dnevni red.

Opština Sjenica takođe je podnela u junu 2019. predlog za imenovanje većeg broja ulica na području ove opštine. Rukovodstvo opštine konsultovalo se prethodno sa srpskom zajednicom u ovom mestu i podneti predlozi uključili su znamenite ličnosti obe nacionalne zajednice, uz vođenje računa u kom delu opštine živi koja nacionalna zajednica²². Po rečima predsednika opštine Sjenica, prihvaćeni su svi predlozi srpske zajednice, uključujući i one veoma sporne za Bošnjake u ovom mestu, poput Karađorđa²³. Na zajedničkom sastanku sa ministarstvom i predstavnicima srpske zajednice, usvojene su sve primedbe na spisak, pa su tako sa liste skinuti i Ramo Berbo i Hatidža Mehmedović, poznate žrtve zločina u Sjeverinu i Srebrenici. Međutim, iako je delovalo da je sve dogovoreno, ministarstvo je zvanično obavestilo opštinu, dopisom od 26. juna da je potrebno razjasniti ulogu tri lica u Drugom svetskom ratu²⁴. Opština Sjenica to je i učinila i poslala novi predlog, međutim, iz ministarstva u septembru stiže novo odbijanje. Ovoga puta sporna su bila druga imena, tj. njihova uloga u Drugom svetskom ratu²⁵. Među imenima čija uloga u ovom ratu je sporna su i Rasim Muminović, poznati filozof iz Sjenice koji je na kraju Drugog svetskog rata imao 10 godina, ali i Isa beg Isaković, slavni osnivač Sarajeva i Novog Pazara iz 15 veka²⁶. Tek u novembru 2019. opština Sjenica uspela je da dobije saglasnost i da završi proces imenovanja ulica²⁷.

Rasprave o imenima ulica u sandžačkim gradovima traju godinama. Još od 90ih godina ulice nose uglavnom imena znamenitih ličnosti srpske nacionalne istorije. Veoma je mali broj Bošnjaka koji se nalaze u imenima ulica i trgova u mestima gde dominantno žive upravo

²¹ <http://rs.n1info.com/Vesti/a478796/SDA-Sandzaka-predlozila-da-ulice-u-Novom-Pazaru-nose-ime-Rugove-lzetbegovica.html>

²² Intervju sa rukovodstvom opštine Sjenica, 3. oktobar 2019.

²³ Karađorđevi ustanici spalili su Sjenicu 1809. godine i pobili veliki broj muslimanskih civila.

²⁴ Dopis Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave br 015-05-156/2019-24 od 26. juna 2019, nalazi se u arhivi odbora.

²⁵ Dopis Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave br 015-05-00188/2019-24 od 25. septembra 2019, nalazi se u arhivi odbora

²⁶ *Ibid.*

²⁷ <https://www.sandzak.rs/novi-nazivi-ulica-u-sjenici-gradjani-oslobodjeni-troskova/>

Bošnjaci. Imena istorijskih veoma spornih ličnosti za građane Sandžaka, poput Karađorđa Petrovića, zauzimaju neke od najvažnijih ulica u sandžačkim gradovima. Pored populističkih i nacionalističkih predloga koji ne uvažavaju osećanja obe zajednice, poseban problem predstavlja ponašanje resornog ministarstva. Iz slučaja Sjenice, koja je učinila sve da pošalje inkluzivan i korektan predlog, vidi se neprofesionalno i štetno ponašanje ministarstva koje ostavlja utisak da državi smetaju gotovo sva bošnjačka imena i da su razlozi za odbijanje više opravdanja za takav diskriminatorni stav.

II ZABRANA DISKRIMINACIJE

STRATEŠKI CILJ

Obezbediti ostvarivanje prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina pod jednakim uslovima na celoj teritoriji Republike Srbije, razvijanje tolerancije i sprečavanje diskriminacije.

OPŠTI REZULTAT

- *Očuvan dostignut nivo ljudskih i manjinskih prava i obezbeđeno ostvarivanje prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina pod jednakim uslovima na celoj teritoriji Republike Srbije.*
- *Preduzete aktivne mere usmerene ka prevenciji diskriminacije u svim relevantnim sferama društvenog života.*
- *Puno postupanje po preporukama Zaštitnika građana, Pokrajinskog ombudsmana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti.*

Ovo poglavlje reguliše zabranu diskriminacije kao jedno od osnovih ljudskih prava zaštićenih kako međunarodnim, tako i domaćim pravnim aktima. Diskriminacija je zabranjena Ustavom Srbije, ratifikovanim konvencijama poput Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i Međunarodnog pakta o građanskim i ljudskim pravima, kao i pojedinačnim zakonima, od krovnog Zakona o zabrani diskriminacije, preko Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Zakona o javnom informisanju, pa sve do Krivičnog zakonika.

Osim manjih preciziranja i dopuna odgovarajućih definicija na koju su ukazali izveštaji međunarodnih i domaćih organizacija za borbu protiv diskriminacije, pravni okvir u Srbiji je veoma dobro postavljen. Problem nastaje, kao i u svim drugim oblastima, kada se dođe do implementacije. Institucije koje treba da se bore protiv diskriminacije, pre svih tužilaštvo i policija, vrlo često ne rade svoj posao ili ga rade selektivno.

Za razliku od drugih sredina, diskriminacija u Sandžaku ispoljavala se 90-ih u svom najtežem obliku, kroz ratne zločine, torturu i masovna kršenja ljudskih prava. Nerasvetljavanje, nepriznavanje i nesankcionisanje ovih događaja i danas u velikoj meri utiče na odnose u Sandžaku i na položaj Bošnjaka. U proleće 1992. godine, gradovi i druga naselja u Sandžaku našli su se u topovsko-tenkovskom okruženju jedinica Vojske Jugoslavije. Do okončanja rata u Bosni u pograničnim opštinama (kao što je Priboj), bio je smešten veliki broj pripadnika Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije. Maltretiranje i pretresanje kuća lokalnih Bošnjaka postali su svakodnevnica. Zbog straha mnoge porodice su se iselile, a njihove kuće su opljačkane i zapaljane²⁸.

Organizacije za ljudska prava registrovale su nekoliko hiljada slučajeva policijskih pretresa bošnjačkih kuća u potrazi za oružjem tokom 1992, 1993. i 1994. godine²⁹. Tom prilikom nekoliko stotina ljudi je pritvoreno, a mnogi su fizički i psihički zlostavljani. Za sistematsku policijsku torturu nad Bošnjacima nikada niko nije odgovarao³⁰. Pripadnici formacije Osvetnici u sastavu Vojske Republike Srpske, izveli su 22. oktobra 1992. godine, iz autobusa na liniji Priboj-Rudo-Priboj, 15 muškaraca i jednu ženu (svi bošnjačke nacionalnosti), legitimisali ih i nakon toga odveli u Višegrad u motel Vilina vlas, gde su ih zlostavljali fizički, a potom ih na obali Drine ubili³¹. Za ovo delo osuđeni su Milan Lukić, Oliver Krsmanović, Dragutin Dragičević na po dvadeset godina, a Djordje Šević na petnaest godina zatvora pred Okružnim sudom u Beogradu³². Pronađeni su posmrtni ostaci samo jedne žrtve. U Sjeverinu je otvoreno spomen-obeležje žrtvama ovog zločina, što je redak primer pozitivnog odnosa lokalne samouprave prema žrtvama ratnih zločina³³.

²⁸ Videti publikacije Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda <http://san-odbor.org/publikacije/>.

²⁹ O torturi u Sandžaku videti više u izveštajima Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora za ljudska prava i Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

³⁰ Posebno su karakteristični slučajevi Sulje Muratovića i Mustafe Džigala, koje je pred sudom zastupao Fond za humanitarno pravo. Oba slučaja su zastarela. Više o tome u: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Svjedočenja iz Sandžaka, Novi Pazar 2002.

³¹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/sjeverin-godi%C5%A1njica-obele%C5%BEavanje/30228622.html>

³² *Ibid.*

³³ http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/fnp-sjeverinskim-zrtvama-status-civilnih-zrtava-rata_650859.html

Porodice ubijenih Sjeverinaca nisu uspele da dobiju ni status civilnih žrtava rata kao ni da ostvare pravo za naknadu štete. U ime porodica žrtava Fond za humanitarno pravo (FHP) je pred pravosudnim organima Srbije 2007. godine podneo tužbu za naknadu štete, koja je odbijena, uz obrazloženje da odgovornosti države Srbije u njihovom slučaju nema jer se otmica dogodila na teritoriji Bosne i Hercegovine. I Ustavni sud Srbije je pre tri godine odbio ustavnu žalbu članova porodica ubijenih žrtava. Evropski sud za ljudska prava odbio je da razmatra predstavku koju je u ime porodica žrtava uputio Fond za humanitarno pravo, jer Srbija nije bila potpisnica Evropske konvencije o ljudskim pravima u vreme izvršenja zločina³⁴.

U stanici Štrpci iz voza 671, na pruzi Beograd-Bar, 27. februara 1993. godine, pripadnici iste jedinice oteli su 18 Bošnjaka i 1 Hrvata, kamionom ih prebacili u Višegradsku banju, gde su posle mučenja ubijeni. Ostaci 4 žrtve pronađeni su tokom 2009. i 2010. u jezeru Perućac, dok se za ostalima još traga. Za otmicu putnika, odlukom Višeg suda u Bijelom Polju na 15 godina zatvora osuđen je Nebojša Ranisavljević³⁵. U tom suđenju svedoci su potvrdili da je rukovodstvo Železnica Srbije bilo unapred obavešteno o otmici, kao i da su o tome izvestili nadležne organe u Srbiji, uključujući i najviše predstavnike vlasti.

U zajedničkoj akciji sprovedenoj 2014. godine, BiH i Srbija su uhapsile 15 osoba osumnjičenih za otmice u Štrpcima, među kojima su bili i Gojko Lukić i bivši oficiri VRS-a Luka Dragičević i Boban Inđić³⁶. Suđenje Dragičeviću, Inđiću i još osam osoba koje je počelo pred Sudom BiH 2015. godine još uvek traje. Krivicu je jedino priznao Mićo Jovičić koji je dobio kaznu zatvora od 5 godina. U Srbiji je tužilaštvo za ratne zločine podiglo optužnicu protiv Gojka Lukića i još četvorice osumnjičenih u maju 2018. godine, skoro tri i po godine nakon njihovog hapšenja i postupak je u toku³⁷.

³⁴ <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-strazbur-sjeverin/29834344.html>

³⁵ <http://www.hlc-rdc.org/?p=13518>

³⁶ <https://balkaninsight.com/2019/03/01/optuznica-otkriva-detalje-planiranja-otmice-iz-voza-u-strpcima/?lang=sr>

³⁷ *Ibid.*

Spomen obeležje podignuto je u Prijepolju 2009. sa porukom: "Ko u ovoj zemlji zaboravi 27. februar 1993. i stanicu Štrpci odustao je od budućnosti"³⁸. Na spomeniku su upisana samo imena žrtava iz opštine Prijepolje, dok su ona iz drugih opština izostavljena, što je izazvalo proteste organizacija civilnog društva.

Na selo Kukurovići u pribojskoj opštini, 18. februara 1993. godine, izvršen je pešadijski i minobacački napad od strane Vojske Jugoslavije. Tom prilikom ubijeni su Mušan Husović, Fatima Sarač i Uzeir Bulutović³⁹. Iako su nadležni organi odmah po ovom događaju izašli na teren da izvrše uviđaj, niko od meštana Kukurovića nije saslušan, a za ove zločine do danas niko nije odgovarao. Fond za humanitarno pravo je u oktobru 2006. godine podneo krivičnu prijavu protiv NN pripadnika Užičkog korpusa VJ, a Okružno javno tužilaštvo u Užicu je istragu prosledilo Tužilaštvu za ratne zločine. Predmet se i danas nalazi u fazi istrage⁴⁰.

FHP je 2007. godine u ime proteranih meštana pokrenuo i parnični postupak protiv države radi naknade materijalne štete zbog uništenja imovine. Presudom Višeg suda u Beogradu iz 2013. godine utvrđena je odgovornost Srbije za ratni zločin u selu Kukurovići, što je bila prva presuda kojom se utvrđuje odgovornost države za ratni zločin koji su pripadnici srpskih snaga počinili na teritoriji Sandžaka tokom devedesetih godina. Ovu presudu je, međutim, ukinuo Apelacioni sud u Beogradu 2014. godine i predmet vratio na ponovno suđenje. Viši sud u Beogradu je, nakon ponovljenog postupka, zauzeo potpuno drugačiji stav nego ranije. U obrazloženju stoji da je sud poklonio veru iskazima meštana, *osim u delu u kome su tvrdili da je Vojska SRJ uništila spornu imovinu*, jer oni „nisu bili neposredno prisutni prilikom uništavanja predmetne imovine“⁴¹. Pored toga, sud je tužbene zahteve proglasio i zastarelim. Ovu presudu je u novembru 2015. potvrdio i Apelacioni sud, a od tada se predmet nalazi pred Ustavnim sudom Srbije.

U odvojenom postupku, kćerke i sin pokojnog Mušana Husovića potraživali su od države naknadu nematerijalne štete za pretrpljene duševne bolove zbog ubistva oca. Nakon što su svi

³⁸ <https://www.danas.rs/drustvo/otkriven-spomenik-otetim-u-strpcima/>

³⁹ <http://www.hlc-rdc.org/?p=33386>

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

njihovi zahtevi odbijeni kao zastareli, Ustavni sud je odbio njihove ustavne žalbe i time potvrdio presude nižih sudova⁴². Nažalost, i Evropski sud za ljudska prava je odbacio predstavku članova porodice Mušana Husovića u novembru 2016. godine, zauzevši stav da se radi o događajima iz 1993. godine, kada Evropska konvencija o ljudskim pravima nije važila za Srbiju⁴³. Evropski sud je, usredsredivši se samo na ovu činjenicu, odbio da razmatra navode o kršenju prava na pravično suđenje članovima porodice Mušana Husovića od strane domaćih sudova.

Nijednom stanovniku Kukurovića nije priznat ni status civilne žrtve rata. Važeći Zakon o pravima civilnih invalida rata njih, kao i brojne druge kategorije žrtava, isključuje iz obima korisnika inače skromne podrške koja je Zakonom predviđena⁴⁴. Pored činjenice da se izvestan broj njih, prinuđen da napusti Kukuroviće, naselio u Crnoj Gori ili Bosni i Hercegovini i da samim tim ne može više podneti zahtev po ovom Zakonu, sâm Zakon ne obuhvata slučajeve uništenja domova i proterivanja, ali takođe ne priznaje nijednu žrtvu koja je stradala od pripadnika snaga koje država Srbija ne smatra neprijateljskim, što je u ovom slučaju VJ⁴⁵.

Jedini pozitivni postupak države ogledao se u usvajanju „Programa za povratak izbeglih i raseljenih Bošnjaka iz opštine Priboj u periodu 1991–1999. godine” koji je predviđao obnovu uništenih kuća i infrastrukture⁴⁶. Međutim, za ovaj Program su iz budžeta odvajana sredstva do 2015. godine, nakon čega se on nije dalje realizovao, te njime nije postignuta puna obnova svih domova porušenih u datom periodu⁴⁷.

Deo rukovodstva i članstva SDA, 1994. godine je uhapšen pod optužbom da su nasilnim putem hteli stvoriti državu Sandžak. Uhapšeni Bošnjaci su prošli kroz torturu i mučenja da bi priznali

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik RS broj 52/96.

⁴⁵ Više o problemima materijalne reparacije žrtvama ratnih zločina u Srbiji vidi u publikaciji Fonda za humanitarno pravo: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/08/Pravni-i-institucionalni-okvir-u-Srbiji-u-pogledu-prava-i-potreba-civilnih-%C5%BErtava-rata.pdf>

⁴⁶ <http://www.hlc-rdc.org/PravdalReforma//Reparacije-Novcane/433.sr.html>

⁴⁷ *Ibid.*

nepostojeća krivična dela⁴⁸. Prvobitnu osuđujuću presudu odbacio je Vrhovni sud Srbije 1996. godine i vratio slučaj na ponovno razmatranje prvostepenom sudu. Nakon mnogo pokušaja da se suđenje privrede kraju, konačno je 2013. doneta presuda kojom su svi optuženi oslobođeni odgovornosti čime je stavljena tačka na ovaj proces⁴⁹. Niko nikada nije odgovarao za torturu koju su prošli optuženi.

Po rečima predstavnika Bošnjačkog nacionalnog vijeća, diskriminacija prema Bošnjacima još uvek postoji u postupanju državnih organa kada je u pitanju ostvarivanje prava nacionalnih manjina⁵⁰. Oni optužuju brojne predstavnike države, pre svega Ministarstva prosvete i Ministarstva državne uprave i lokalne samouprave za diskriminatorno ponašanje prilikom implementacije prava na obrazovanje na maternjem jeziku ili na upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina. Najveću štetu proizvodi poseban oblik diskriminatornog ponašanja – govor mržnje.

Specijalizovano telo Saveta Evrope koje se bavi rasizmom i netolerancijom, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) u svom poslednjem izveštaju za Srbiju, 2017. godine, istakla je da se govor mržnje sve više pojačava i da vlasti ne čine dovoljno da se ova praksa zaustavi⁵¹. ECRI, između ostalo, saopštava i sledeći zaključak:

“EKRI je veoma zabrinuta zbog stalnog porasta govora mržnje u srpskom javnom diskursu, koji je pojačan širokim medijskim izveštavanjem. Političari i mediji koriste zapaljiv, pogrdan i nacionalistički jezik, a na prostoru bivše Jugoslavije naglo su porasle regionalne tenzije. Trenutni javni diskurs podseća na govor mržnje koji se koristio pre nedavnih ratova u regionu, a istraživanja pokazuju visoke nivoe osnovne socijalne distance između različitih delova

⁴⁸ <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Sand%C5%BEak-mart-1994.pdf>

⁴⁹ <https://sandzakpress.net/završen-maratonski-sudski-proces-protiv-sandzacke-grupe>

⁵⁰ Intervju sa predstavnicima BNV, Novi Pazar, 3. oktobar 2019.

⁵¹ Izveštaj ECRI za Srbiju, maj 2017, dostupan na <file:///D:/OneDrive/Dragan%20PC/SanOdbor/Izve%C5%A1taj%20o%20manjinskim%20pravima/ECRI%20izve%C5%A1taj%202017.pdf>

stanovništva. Govor mržnje se sve više širi putem interneta; fudbalski huligani i njihove organizacije takođe doprinose širenju mržnje”.⁵²

Od nacionalnih zajednica, Bošnjaci su u samom vrhu žrtava diskriminacije i govora mržnje, uz Albance, Rome i Hrvate. Situacija se posebno pogoršava tokom godišnjica velikih zločina, poput genocida u Srebrenici, ali i kada političari međusobno zaoštire odnose i onda generišu mržnju kako bi dobili podršku za svoje politike. U međusobnom izazivanju tenzija posebno su se isticali Aleksandar Vučić i Bakir Izetbegović, ali i drugi poput Aleksandra Vulina⁵³. Govor mržnje najčešće se javlja u kombinaciji sa nacionalističkom histerijom oko položaja Republike Srpske ili revizije Dejtonskog sporazuma.

Osim tabloida, u govoru mržnje protiv Bošnjaka posebno se ističu Večernje novosti, list koji je do skoro bio u manjinskom vlasništvu države i u kom je država postavljala urednike i određivala uređivačku politiku. Ovaj list poznat je po velikom broju tekstova u kojima se negira postojanje Bošnjaka, bosanskog jezika i regije Sandžak⁵⁴.

Na govor mržnje državni organi gotovo uopšte ne reaguju što ostavlja utisak da je reč o dozvoljenom, pa čak i poželjnom ponašanju. Ne reaguje se čak ni na očigledne manifestacije mržnje prema Bošnjacima. Utakmice Crvene zvezde, Partizana, pa i drugih klubova u Novom Pazaru gotovo redovne prati nacionalistička ikonografija i skandiranje uvredljivih i pretećih poruka. Nadležni državni organi ne reaguju na takve pojave, niti je iko do sada kažnjen za očigledan govor mržnje. Od sankcija su zaštićeni i najviši funkcioneri, poput poslanika. Poslanica Srpske radikalne strane, Vjerica Radeta, objavila je povodom smrti Hatidže Mehmedović,

⁵² *Ibid*, str. 9.

⁵³ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3518522/vulin-republika-srpska-nema-vojsku-ali-srpski-narod-ima.html>; <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/bakir-nastavlja-sa-antisrpskom-kampanjom-novi-napad-na-vucica-direktan-udar-na-srbiju-i-republiku-2019-10-03>; <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/bakir-nastavlja-sa-antisrpskom-kampanjom-novi-napad-na-vucica-direktan-udar-na-srbiju-i-republiku-2019-10-03>; <https://www.alo.rs/vesti/region/hitan-sastanak-vucica-i-dodika-u-pitanju-je-opstanak-srpskog-naroda/253246/vest>.

⁵⁴ Videti, na primer: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:749704-Salih-Selimovic-Kako-da-budem-Bosnjak-kad-sam-Srbin>; <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:819634-O-DRZAVI-NISU-NI-SANjALI-Da-li-je-vakat-za-jedinstvenu-muslimansku-BiH-1-deo>;

predsednice Majki Srebrenice i Žepe tvit sledeće sadržine: „Čitam umrla Hatidža Mehmetović iz udruženja biznismenki Srebrenice. Ko li će je sahraniti. Muž ili sinovi?!“ Beogradski centar za ljudska prava podneo je zbog ovoga krivičnu prijavu i prijavu Povereniku za zaštitu ravnopravnosti. Dok se o sudbini krivične prijave ne zna ništa (tužilaštvo se, po običaju, ne oglašava), Poverenik za zaštitu ravnopravnosti saopštio je da će stopirati postupak dok ne sazna šta se dešava sa krivičnom prijavom. Na ovaj način jedan državni organ (tužilaštvo) svojim neradom daje alibi drugom organu (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti) da ne radi svoj posao. Rezultat je da je govor mržnje u Srbiji nekažnjiv i da je pod zaštitom države.

Ovakav odnos prema diskriminaciji Bošnjaka vidi se i po konstantno visokoj socijalnoj distanci koja postoji prema ovom narodu. Istraživanje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti iz 2016. pokazalo je da su Bošnjaci na četvrtom mestu među nacionalnim manjinama po socijalnoj distanci (nakon Albanaca, Roma i Hrvata) i da čak 25 odsto građana ne bi želelo da oni ili neko njihov bude u braku sa Bošnjakom/Bošnjakinjom⁵⁵.

⁵⁵ Istraživanje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti dostupno je na:
https://drive.google.com/file/d/1w5UfenxRlyMNzIbAd_bLZMBxoJ6JhdIc/view, str. 56.

III KULTURA I MEDIJI

STRATEŠKI CILJ

Unapređivanje stanja u medijima i razvoj medijskih sadržaja od značaja za pripadnike manjinskih zajednica kroz obezbeđivanje kvalitativnog, kvantitativnog, geografski dostupnog i uz obavezu države, finansijski održivog informisanja na jezicima nacionalnih manjina. Razvoj kulture manjinskih zajednica i međukulturnog dijaloga. U odnosu na postojeće stanje, obezbediti kontinuitet finansiranja medija na jezicima nacionalnih manjina na teritoriji APV u skladu sa zakonom i podići nivo finansiranja medija na jezicima nacionalnih manjina u ostalom delu RS, u cilju smanjenja razlika u odnosu na postojeći nivo finansiranja.

OPŠTI REZULTAT

- Uspostavljen održiv sistem informisanja na jezicima nacionalnih manjina koji kvalitativno, kvantitativno, i geografski odgovara potrebama pripadnika nacionalnih manjina.*
- Posebna pažnja posvećena nacionalnim manjinama u medijima s nacionalnom pokrivenošću.*
- Obezbeđena zaštita kulturnih dobara i elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa koji su od posebnog značaja za nacionalnu manjinu.*
- Unapređena kultura međusobnog poštovanja i razumevanja, suzbijanja predrasuda i segregacije, posebno u međuetničkim sredinama i u odnosu između mladih.*

Ova oblast pokriva dva veoma važna prava nacionalnih manjina – pravo na očuvanje kulture i kulturnog nasleđa i pravo na informisanje na maternjem jeziku.

Slaba zaštita kulturnog nasleđa u Sandžaku podjednako pogađa i Srbe i Bošnjake i sve druge građane ovog regiona. Jedna od najstarijih džamija u Srbiji, Hasan Čelebijina džamija u Novom

Pazaru, poznata pod nazivom Arap džamija, izgrađena 1528. godine, srušena je u novembru 2018⁵⁶. Džamija je bila u lošem stanju koje je dodatno pogoršano odlukom Islamske zajednice u Srbiji da ukloni krov radi rekonstrukcije. Nakon toga propali su i zidovi zbog vlage i džamija je u potpunosti srušena. Lokalna samouprava i brojni građani optužili su Islamsku zajednicu da je ovako delikatan posao radila bez dozvola Zavoda za zaštitu spomenika i da je odgovorna za uništenje važnog spomenika kulture.

U razgovoru sa lokalnim vlastima Novog Pazara konstatovana je potreba da grad Novi Pazar osnuje svoj Zavod za zaštitu spomenika kulture koji bi se na sistematski i stručan način bavio zaštitom bogatog kulturnog nasleđa ovog kraja, bez obzira na eventualno etničko ili versko poreklo nasleđa.

Medijska situacija u Srbiji generalno je veoma loša, a još je lošije kada se pogleda stanje informisanja na manjinskim jezicima. Program na bosanskom jeziku emituju dve televizije i nekoliko radio-stanica u Srbiji, dok štampanih medija nema. Ovi mediji pod jakim su uticajem političkim opcija koje okupljaju Bošnjake i predstavljaju više propagandna oružja nego prave medije. Na ovaj način je obesmišljeno i pravo na informisanje na maternjem jeziku, jer, iako je program na bosanskom jeziku, ne radi se o tačnom informisanju, već o stranačkoj propagandi.

Javni servis Srbije – RTS, ima obavezu da izveštava o nacionalnim manjinama, ali i da realizuje deo svog programa na manjinskim jezicima⁵⁷. Bošnjaci su treća po veličini nacionalna manjina u Srbiji i po svim kriterijumima morali bi da imaju svoje mesto u programima javnog servisa (pogotovu što Mađari kao jedina veća nacionalna zajednica imaju svoj prostor na pokrajinskom javnom servisu – RTVu). Zakon o javnim medijskim servisima precizira da je javni interes, između ostalog:

“zadovoljavanje potreba građana za programskim sadržajima koji obezbeđuju očuvanje i izražavanje kulturnog identiteta kako srpskog naroda tako i nacionalnih manjina, vodeći računa

⁵⁶ <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/u-novom-pazaru-srusena-arap-dzamija-iz-1528-godine/f11494g>

⁵⁷ Zakon o javnim medijskim servisima, Službeni glasnik RS br. 83/2014, 103/2015 i 108/2016.

da nacionalne manjine prate određene programske celine i na svom maternjem jeziku i pismu;”⁵⁸

Bosanski jezik zvanično je priznat od strane Republike Srbije prilikom ratifikacije Povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima Saveta Evrope kao jedan od tradicionalnih jezika koji se govore u Srbiji⁵⁹. U skladu sa tim, Srbija je preuzela konkretne obaveze za zaštitu prava govornika bosanskog jezika u različitim oblastima, uključujući i informisanje na maternjem jeziku. Na popisu 2011. godine, skoro 140.000 građana izjasnilo se da govori bosanskim jezikom, što ovaj jezik stavlja na treće mesto po brojnosti (nakon srpskog i mađarskog)⁶⁰. Bosanski jezik je zvaničan u četiri opštine u Srbiji i nastava na ovom jeziku odvija se na svim nivoima školovanja. U skladu sa svim ovim činjenicama, a na osnovu zakonski propisane obaveze, Bošnjačko nacionalno vijeće već godinama insistira da javni servis Srbije počne da emituje deo programa na bosanskom jeziku i da u tu svrhu osnuje redakciju na bosanskom jeziku. U junu 2019. Programski savet RTS-a koji je rešavao o ovom zahtevu poslao je dopis BNV-u u kome ga obaveštava da je konsultovao nekoliko naučnih i kulturnih institucija i da je doneo zaključak da bosanski jezik – ne postoji⁶¹.

Ovakav stav javnog medijskog servisa, osim što predstavlja grubo kršenje zakona, takođe govori i o sistemskoj diskriminaciji Bošnjaka u Srbiji i o ponovnom trendu negiranja osnovnih elemenata bošnjačke nacije. Iako se verovalo da je ovo pitanje još početkom 2000ih stavljeno ad acta, sada je i zvanično potvrđeno da važna državna institucija ne priznaje ni međunarodne konvencije koje je Srbija ratifikovala, ni domaće zakone.

Savet REM-a ima 9 članova, od kog jednog predlaže Koordinacija nacionalnih saveta nacionalnih manjina⁶². Nakon pokušaja vlasti da 2017. izaberu kandidata koji nije prošao zakonsku

⁵⁸ Zakon o javnim medijskim servisima, član 7, stav 1, tačka 6.

⁵⁹ Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, član 3.

⁶⁰ <https://www.ljudskaprava.gov.rs/sh/node/20001>

⁶¹ Dopis Programskog saveta RTS-a od 21. juna 2019, dostupan u arhivi autora.

⁶² Zakon o elektronskim mediima, Službeni glasnik RS br. 83/2014 i 6/2016 - dr. zakon, član 9, stav 1, tačka 7.

proceduru niti je bio predlog nacionalnih saveta, ceo postupak je obustavljen⁶³. Mesto koje treba da zauzme predstavnik nacionalnih manjina u Savetu REM još uvek je upražnjeno.

IV SLOBODA VEROISPOVESTI

STRATEŠKI CILJ

Poštovanje slobode veroispovesti u kontekstu osnivanja i registracije verskih organizacija, a na temelju principa neutralnosti države, odnosno odvojenosti države od verskih zajednica.

OPŠTI REZULTAT

- *Sloboda veroispovesti se garantuje u zakonodavstvu i ostvaruje u praksi, u kontekstu osnivanja i registracije verskih organizacija, a na temelju principa neutralnosti države, odnosno odvojenosti države od verskih zajednica.*
- *Pragmatično rešenje kojim se olakšava pristup nacionalnih manjina verskim obredima na jezicima/govoru nacionalnih manjina pronađeno kroz dijalog crkava.*

Za Bošnjake, ova oblast ima poseban značaj, imajući u vidu činjenicu da je raskol u Islamskoj zajednici vrlo često generator nestabilnosti i proizvodi incidente koji utiču na sve građane Srbije, ali posebno na prava Bošnjaka.

U nekadašnjoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji postojala su četiri mešihata, islamske verske celine, na prostoru šest republika i dve autonomne pokrajine. Ova struktura je bila centralizovana sa jednim reis-ul-ulemom. Sedište mešihata za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju bilo je u Sarajevu; za Srbiju, Kosovo i Vojvodinu u Prištini; za Crnu Goru u Podgorici; za Makedoniju u Skoplju. Raspadom bivše Jugoslavije došlo je do raslojavanja islamskih zajednica i formiranja novih u novonastalim državama.

⁶³ <https://www.minoritynews.rs/uvazen-prigovor-koordinacije-nacionalnih-saveta-na-postupak-izbora-clana-rem/>

U Srbiji su tada formirane četiri islamske zajednice – u Vojvodini, dve na jugu Srbije i jedna za teritoriju Srbije sa sedištem u Beogradu⁶⁴. U februaru 2007. godine dolazi do sukoba unutar Islamske zajednice u Srbiji. Formiraju se dve Islamske zajednice: Islamska zajednica Srbije, na čelu sa Ademom Zilkićem i Islamska zajednica u Srbiji, na čelu sa Muamerom Zukorlićem⁶⁵. Zukorlić teži povezivanju sa Islamskom zajednicom BiH i svoj duhovni centar vidi u Sarajevu. Zilkić se zalaže za autonomnost Islamske zajednice Srbije u odnosu na Sarajevo. Dve islamske zajednice međusobno se ne priznaju. U pokušaju da uspostave kontrolu nad što više vernika i objekata, pripadnici dve islamske zajednice do sada su se više puta fizički sukobljavali i u tim incidentima više osoba je ranjeno⁶⁶. Tadašnja vlast u Srbiji (vlada Vojislava Koštunice) otvoreno je stala na stranu Islamske zajednice na čelu sa Zilkićem, protežirala je njene veroučitelje i davala svaku moguću podršku, uključujući i naoružane policajce koji su u preuzimali džamije po Sandžaku i dodeljivali ih državi podobnoj Islamskoj zajednici⁶⁷.

Nakon nekoliko godina prividnog mira, težak incident dogodio se u martu 2018. kada je palicama na ulici pretučen imam Bor džamije, Nezir Salihović, inače pripadnik Islamske zajednice sa sedištem u Beogradu⁶⁸. Usledile su međusobne optužbe rukovodstava dve zajednice (ali i političkih stranaka SDA i SPP), ali napadači nisu otkriveni. Ovaj događaj podsetio je sve u Sandžaku da je situacija još uvek nestabilna i da postoje ozbiljne političke i društvene tenzije koje niko ne rešava.

Kao i različite bošnjačke političke stranke, i konkurentske islamske zajednice bore se za podršku turskih vlasti za svoje ciljeve. Reis-ul-ulema Islamske zajednice sa sedištem u Beogradu, Sead Nasufović, optužio je svoje kolege iz Novog Pazara za podršku gulenističkom pokretu kroz saradnju sa Islamskom zajednicom Albanije⁶⁹.

⁶⁴ *Primena tranzicionih zakona u Srbiji 2009*, Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd 2010.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:203847-Raskol-islama-u-Srbiji>

⁶⁷ <https://www.danas.rs/politika/policija-tukla-imame-u-dzamiji/>

⁶⁸ <https://www.slobodnaevropa.org/a/sandzak-napad-imam-islam-islamska-zajednica-novipazar/29124785.html>

⁶⁹ <https://www.danas.rs/drustvo/vrhovni-poglavar-iz-srbije-optuzio-vrhovnog-poglavara-iz-u-srbiji/>

Predstavnici Islamske zajednice BiH sa sedištem u Sarajevu, na čelu sa Reis-ul-ulemom Huseinovom Kavazovićem, posetili su u novembru 2018. Novi Pazar i još jednom istakli svoju podršku Islamskoj zajednici u Srbiji, koja je u sastavu Islamske zajednice BiH⁷⁰. Doneta je i deklaracija o jedinstvu muslimana koja poziva sve da se vrate pod okrilje jedne Islamske zajednice, sa sedištem u Sarajevu. Predsednici opština Sjenica i Tutin i grada Novog Pazara upozorili su Kavazovića da ne dolazi u sred predizborne trke za Bošnjačko nacionalno vijeće, jer tim činom direktno daje podršku jednom od takmaca, Muameru Zukorliću i njegovoj listi⁷¹.

Reis-ul-ulema Islamske zajednice sa sedištem u Beogradu, Sead Nasufović, predložio je u novembru 2018. da se održi referendum svih muslimanskih vernika u Srbiji o jedinstvenoj islamskoj zajednici i njenim organima⁷². Po njegovom predlogu, referendum bi sproveo zajednički organizacioni odbor sastavljen od predstavnika obe zajednice.

Druga islamska zajednica odbila je da komentariše ovaj poziv. Stručnjaci i civilni sektor ocenili su da još uvek ne postoje uslovi da se sprovede ujedinjenje, a sam poziv su prepoznali kao deo atmosfere stvorene nakon izbora za BNV, na kojima su pobedile opcije bliske Sulejmanu Ugljaninu i Rasimu Ljajiću⁷³. U takvoj političkoj atmosferi prepoznata je mogućnost da se iskoristi poraz Muamera Zukorlića na nivou politike i da se prenese i na nivo verske organizacije. Mufija Dudić upozorio je predsednika Vučića u otvorenom pismu da se problemi ne rešavaju, štaviše, da se dodatno usložnjavaju⁷⁴.

Islamske verske zajednice su jedine verske zajednice koje su onemogućene da počnu proces denacionalizacije. Obe islamske zajednice podnele su zahteve za povraćaj iste imovine, uglavnom u Sandžaku, ali i u Beogradu, Malom Zvorniku i Leskovcu. Državna agencija za

⁷⁰ <http://www.politika.rs/sr/clanak/414745/Doneta-Deklaracija-o-jedinstvu-muslimana>

⁷¹ <http://www.politika.rs/sr/clanak/414745/Doneta-Deklaracija-o-jedinstvu-muslimana>

⁷² <https://ppmedia.rs/islamska-zajednice-srbije-trazi-referendum-o-ujedinjenju/>

⁷³ <http://sandzacke.rs/featured/rse-mogu-li-se-ujediniti-muslimani-u-srbiji/>

⁷⁴ <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/muftija-dudi%C4%87-od-vu%C4%8Di%C4%87a-zatra%C5%BEio-hitno-rje%C5%A1avanje-problema-islamske-zajednice-u-srbiji/1376497>

restituciju ne može da vrati imovinu, jer ne zna kojoj od dve islamske verske zajednice da je dodeli⁷⁵. Po rečima predstavnika Agencije, neophodno je da država odluči koja od dve postojeće verske zajednice je nastavljajući kontinuiteta sa islamskom verskom zajednicom kojoj je nakon II svetskog rata oduzeta imovina.

Ipak, odlukom Vlade Srbije, Bajrakli džamija, jedina preostala džamija u Beogradu, vraćena je Islamskoj zajednici sa sedištem u Beogradu⁷⁶. Objavljeno je da je u pitanju “poklon” Vlade Islamskoj zajednici i to je svečano obnarodovano u aprilu 2018, na proslavi 150 godina od zvaničnog priznanja Islamske zajednice od strane Kneževine Srbije. Svečanosti su prisustvovali predstavnici državnog vrha i pojedinih opozicionih stranaka, poput Srpske radikalne stranke⁷⁷.

⁷⁵ <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/190753/Islamska-zajednica-zbog-imen-a-ne-moze-restitucijom-da-dobije-imovinu.html>

⁷⁶ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/nasufovic-islamska-zajednica-postala-vlasnik-bajrakli-dzami-je>

⁷⁷ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/nasufovic-islamska-zajednica-postala-vlasnik-bajrakli-dzami-je>

V UPOTREBA JEZIKA I PISMA

STRATEŠKI CILJ

Puno poštovanje prava na upotrebu maternjeg manjinskog jezika/govora i pisma uz fleksibilnu primenu uvođenja manjinskih jezika/govora u službenu upotrebu u skladu sa potvrđenim međunarodnim sporazumima i obezbeđivanje sredstva za finansiranje iz budžeta.

OPŠTI REZULTAT

- *Obezbeđeno ostvarivanje prava na slobodan izbor i korišćenje ličnog imena pripadnika nacionalnih manjina i upisivanje ovih ličnih imena u sve javne isprave, službene evidencije i zbirke ličnih podataka prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine.*
- *Nastavljena praksa fleksibilnog uvođenja jezika i pisma nacionalnih manjina u službenu upotrebu.*
- *Obezbeđena sredstva za ostvarivanja prava na službenu upotrebu jezika i pisama.*

Pravo nacionalnih manjina da svoj jezik i pismo upotrebljavaju kao službeni regulisano je brojnim propisima uključujući i Ustav, međunarodne konvencije i zakone. Ovo pravo je značajan deo ovlašćenja Nacionalnih saveta kao izraza kulturne autonomije nacionalnih manjina. Član 10. Ustava Republike Srbije propisuje da su u Srbiji u službenoj upotrebi srpski jezik i ćirilčno pismo, a da se službena upotreba drugih jezika i pisama uređuje zakonima donetih na osnovu Ustava. U članu 79. Ustava, kao jedan od načina da se očuva posebnost i identitet nacionalnih manjina navedeno je i pravo pripadnika nacionalnih manjina da u sredinama gde čine značajnu populaciju, državni organi, organizacije kojima su poverena javna ovlašćenja, organi autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave vode postupak i na njihovom jeziku i

pismu, da na svome jeziku koriste svoje ime i prezime, kao i da tradicionalni lokalni nazivi, imena ulica, naselja i topografske oznake budu ispisane i na njihovom jeziku.

Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina propisuje da će u oblastima koje su tradicionalno ili znatno naseljene pripadnicima nacionalnih manjina, ako to ova lica zahtevaju ili takav zahtev odgovara realnim potrebama, države potpisnice Okvirne konvencije, u meri u kojoj je to moguće, nastojati da osiguraju uslove koji bi omogućili upotrebu manjinskog jezika u odnosima između pripadnika nacionalnih manjina i administrativnih organa⁷⁸. Takođe, strane ugovornice se obavezuju da priznaju da svaki pripadnik nacionalne manjine ima pravo da koristi svoje ime i prezime na jeziku manjine i pravo na njihovo zvanično priznavanje po modalitetima utvrđenim u njihovom pravnom sistemu.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina kao i Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma jasno propisuju isto što i prethodno navedeni propisi, precizirajući da će jezik i pismo određene nacionalne manjine obavezno biti uveden u službenu upotrebu u onoj jedinici lokalne samouprave u kojoj se prema rezultatima poslednjeg popisa minimum 15% stanovnika izjasnilo kao pripadnik te nacionalne manjine⁷⁹. Isti propisi sadrže gotovo istovetne odredbe koje se odnose na ispisivanje imena organa koji vrše javna ovlašćenja, naziva jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugih toponima na jeziku, pravopisu i u skladu sa tradicijom nacionalne manjine čiji je jezik i pismo u službenoj upotrebi. Istovetne su i odredbe koje se odnose na izdavanje javnih isprava i vođenje službenih evidencija i zbirki ličnih i podataka na jezicima nacionalnih manjina i prihvatanje tih isprava na tim jezicima kao punovažnih.

U četiri lokalne samouprave – Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Prijepolje – bosanski jezik i latinično pismo u zvaničnoj su upotrebi ravnopravno sa srpskim jezikom i ćiriličnim pismom.

⁷⁸ Okvirna konvencija, član 10, stav 2.

⁷⁹ Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, član 11, stav 2.

Opština Priboj je 1991. godine imala 35.951 stanovnika, od čega je Muslimana bilo 10.927⁸⁰. Prema popisu iz 2002. godine Bošnjaka (Muslimana) bilo je 6.994⁸¹, da bi se taj broj do popisa 2011. smanjio na oko 5.800⁸². Ovaj značajan pad broja stanovnika, delom je posledica politike koju su vlasti u Srbiji sprovodile 90-ih. Prvo masovno iseljavanje desilo se u junu 1992. godine, kada se više od 500 porodica iselilo, podstaknuto prisustvom vojnih i paravojnih srpskih grupa iz Bosne. Učestali incidenti na nacionalnoj osnovi, životna ugroženost meštana pograničnih sela prilikom dolaska u Priboj i javne sumnje u lojalnost građana muslimanske nacionalnosti dovode do iseljavanja više od 3000 ljudi⁸³.

Iako još od 2002. godine postoji zakonska obaveza da se uvede bosanski jezik u službenu upotrebu, lokalna vlast u Priboju uporno je odbijala da primeni zakon. U članu 5 Statuta opštine Priboj stoji: „Na teritoriji opštine u službenoj upotrebi je srpski jezik i ćirilčno pismo”⁸⁴. Pripadnici bošnjačke nacionalne manjine na različite načine, kroz različite oblike organizovanja (političke partije, odborničke grupe i Bošnjačko nacionalno vijeće) više puta pokušali su da izdejstvuju odluku kojom bi se član 5 Statuta izmenio, ali nijedan pokušaj nije urodio plodom. Sandžačka demokratska partija podnela je Ustavnom sudu predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti člana 5 Statuta u avgustu 2008, ali je taj predlog odbijen zbog formalnih nedostataka⁸⁵.

Kršenje Zakona u ovom slučaju zvanično je ustanovio i Zaštitnik građana⁸⁶, a Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je ustanovio da je zbog neuvođenja bosanskog jezika i latiničnog pisma u službenu upotrebu povređen član 24 Zakona o zabrani diskriminacije⁸⁷. Mišljenja i preporuke nezavisnih institucija nalagali su opštinskim vlastima Priboja da otklone povredu time što će u ravnopravnu upotrebu uvesti bosanski jezik i latinično pismo, međutim opština je ignorisala ove

⁸⁰ Rezultati svih popisa dostupni su na stranici Republičkog zavoda za statistiku: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/prethodni-popisi/>

⁸¹ *Ibid.*

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ljudska prava 1991-95*, Fond za humanitarno pravo, Beograd 1996.

⁸⁴ Službeni list opštine Priboj, br. 6/04, 3/05, 5/06 i 12/08.

⁸⁵ *Ostvarivanje prava nacionalnih manjina*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2013.

⁸⁶ Preporuka Zaštitnika građana broj 16–1566/09 opštini Priboj od 31. marta 2010.

⁸⁷ Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti broj 1291/11 od 29. oktobra 2011.

odluke. Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave slalo je urgenciju da se hitno postupi po zakonu još 2009. godine. Nakon popisa 2011, čija je jedna od glavnih karakteristika bio i poziv na bojkot od strane nekih bošnjačkih lidera, govornika bosanskog jezika ima tek oko 12 odsto i više ne postoji zakonska obaveza za uvođenje bosanskog, ali BNV i dalje insistira da se ispravi nepravda i da se bosanski uvede u zvaničnu upotrebu.

Iako je zvanično priznato pravo Bošnjacima na službenu upotrebu svog jezika i pisma, mnoge institucije sa sedištem van sandžačkih gradova (uglavnom javne ustanove i preduzeća) ne poštuju odredbe o dvojezičnosti i nemaju table na bosanskom. Problem je godinama predstavljao i manjak kadrova koji bi bili sudski tumači za bosanski jezik. Ovaj problem je u jednom trenutku iskorišćen od strane okrivljenih za opstrukciju suđenja⁸⁸. S obzirom da je svakom garantovano da mu se sudi na njegovom jeziku, i ovde je odgovornost bila u potpunosti na državi koja nije obezbedila dovoljno resursa za prava koja je zakonski garantovala. Odgovornost, naravno, snose i sudije kao gospodari postupka, koji svakako mogu da iskoriste zakonske mogućnosti da spreče opstrukciju bez povrede bilo čijih prava. Tokom 2015. godine ministarstvo pravde izabralo je nekoliko sudskih tumača za bosanski jezik za područja sudova koji pokrivaju Sandžak, ali taj broj još uvek nije dovoljan. Bošnjačko nacionalno vijeće u nekoliko navrata je upozorilo da se dvojezičnost najčešće obezbeđuje tako što se dokument prepíše latiničnim pismom, što je izigravanje zakona⁸⁹.

⁸⁸ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1942092/sudski-predmeti-izgubljeni-u-prevodu-na-bosanski-.html>

⁸⁹ https://www.bnv.org.rs/sluzbena_upotreba_jezika.php

VI OBRAZOVANJE

STRATEŠKI CILJ

Unapređivanje položaja i podsticanje ostvarenja prava pripadnika manjinskih zajednica u sferi obrazovanja.

OPŠTI REZULTAT

- *Uveden veći broj modela obrazovanja na jezicima nacionalnih modela koji će omogućiti veću dostupnost obrazovanja na maternjem jeziku;*
- *Sve oblike nastave na jezicima nacionalnih manjina izvodi odgovarajući kvalitetan nastavni kadar;*
- *Dostignuti su kvalitetni uslovi za realizaciju nastave na jezicima nacionalnih manjina;*
- *Uspostavljanje dugoročne saradnje sa zemljama čije nacionalne manjine imaju obrazovanje u Srbiji i obrnuto;*
- *Unapređene jezičke kompetencije učenika koji nastavu pohađaju na nekom od jezika nacionalnih manjina sa ciljem lakšeg uključivanja na tržište rada ili nastavka školovanja.*
- *Obezbeđeni udžbenici za izvođenje nastave na jezicima nacionalnih manjina.*

Kao jedan od osnova prava na očuvanje identiteta nacionalnih manjina izdvaja se pravo nacionalnih manjina na vaspitanje i obrazovanje na svom jeziku u institucijama predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja. Država je dužna da stvori uslove za organizovanje obrazovanja na jeziku nacionalne manjine, a dok se ti uslovi ne ostvare, „treba da obezbedi dvojezičnu nastavu ili izučavanje jezika nacionalne manjine sa elementima nacionalne istorije i kulture za pripadnike nacionalne manjine“.⁹⁰ Država mora da, gde god je u mogućnosti, preduzme mere u oblasti obrazovanja i istraživanja kako bi se „negovala kultura, jezik i vera

⁹⁰ Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, član 13, stav 2.

nacionalnih manjina i većine, kao i da obezbedi odgovarajuće mogućnosti za obuku nastavnika i dostupnost nastavnih učila.“⁹¹

U sprovođenju ovog važnog prava veliku ulogu imaju Nacionalni saveti. Nacionalni saveti „predstavljaju nacionalnu manjinu u oblasti obrazovanja, kulture, obaveštavanja na jeziku nacionalne manjine i službene upotrebe jezika i pisma, i učestvuju u procesu odlučivanja u ovim oblastima“.⁹²

Bošnjaci predstavljaju treću po brojnosti nacionalnu manjinu u Srbiji, i pretežno su skoncentrisani u šest sandžačkih opština: Novom Pazaru, Sjenici, Tutinu, Priboju, Prijepolju i Novoj Varoši⁹³. U ovim opštinama, postojala je mogućnost odabira Bosanskog jezika sa elementima nacionalne istorije i kulture kao izbornog predmeta, sa ciljem daljeg uvođenja obrazovanja na bosanskom jeziku. Uvođenje obrazovanja na jeziku nacionalne manjine treba da sprovodi ministarstvo, u saradnji sa relevantnim institucijama (Nacionalni savet nacionalne manjine, Nacionalni prosvetni savet, Centar za razvoj programa i udžbenika, školska uprava, lokalna samouprava...). Nacionalni savet nacionalne manjine predlaže Nacionalnom prosvetnom savetu program obrazovanja i vaspitanja, a posebno nastavni plan za potrebe nastave predmeta „koji izražavaju posebnost nacionalnih manjina na jeziku nacionalnih manjina i dvojezične nastave, kao i učenje jezika nacionalnih manjina sa elementima nacionalne kulture“⁹⁴, koji na kraju odobrava ministar⁹⁵. Nacionalni prosvetni savet, uz prethodnu saglasnost Nacionalnog saveta nacionalne manjine, predlaže nadležnom ministarstvu udžbenike koji izražavaju posebnosti nacionalne manjine bilo da su uvezeni ili domaći.⁹⁶

Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV) u tehničkom mandatu na čelu sa Esadom Džudžom bilo je glavni protagonist implementacije prava na obrazovanje na maternjem jeziku u oblasti

⁹¹ Okvirna konvencija, član 12, stav 1.

⁹² Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, broj 72/2009, član 2, stav 2.

⁹³ Popis 2011., *op. cit.*

⁹⁴ Zakon o nacionalnim manjinama, član 13, stav 6.

⁹⁵ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Službeni glasnik RS, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 - dr. zakon.

⁹⁶ Zakon o nacionalnim savetima, član 14, stav 1.

Sandžaka. Proces uvođenja nastave na maternjem jeziku traje već nekoliko godina u skladu sa Modelom za obrazovanje za sandžačke Bošnjake u Republici Srbiji koje je izradilo Bošnjačko nacionalno vijeće 2009. godine.⁹⁷

Uvođenju nastave na bosanskom jeziku septembra 2013. godine prethodilo je uvođenje ogledne nastave u tri opštine: Sjenica, Tutin i Novi Pazar. Ogledna nastava trajala je od februaru 2013. godine do juna 2013. godine sa ciljem da se sagledaju pozitivne i negativne strane uvođenja nastave na bosanskom.⁹⁸

U skladu sa Akcionim planom za implementaciju modela za obrazovanje na bosanskom jeziku do 1. septembra 2013. godine⁹⁹ sprovedena je anketa kojom su obuhvaćeni učenici i roditelji, prvog i petog razreda osnovne škole i prvog razreda srednje škole sa ciljem da se izjasne da li će pohađati nastavu na bosanskom ili srpskom jeziku. Anketiranje je sprovedeno u dva kruga u Novom Pazaru, Tutinu, Sjenici i Prijepolju. Druge opštine poput Nove Varoši ili Priboja u kojima žive pripadnici bošnjačke nacionalne manjine su već u ovom krugu izostavljene.¹⁰⁰ U Tutinu, Sjenici i Novom Pazaru 68,11 % roditelja i učenika od ukupnog broja ispitanih opredelilo se za nastavu na bosanskom jeziku, a 31,89 % za nastavu na srpskom jeziku.¹⁰¹ U osnovnim školama procentualno se veći broj roditelja opredelio za nastavu na bosanskom pre nego srpskom (oko 80% za bosanski i 20% za srpski), dok je u srednjim školama taj odnos proporcionalniji.¹⁰²

⁹⁷ Model obrazovanja dostupan na sajtu BNV-a: <http://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2013/01/Model-obrazovanja.pdf>

⁹⁸ Ogledna nastava sprovedena je u 12 obrazovnih ustanova (obuhvaćene su predškolske ustanove, prvi i peti razred osnovne i prvi razred srednje škole), *Sandžak – Nastava na bosanskom jeziku*, Večernje novosti, 14. januar 2013. godine, <http://novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:414706-Sandzak-Nastava-na-bosanskom-jeziku>

⁹⁹ Akcioni plan dostupan na: <http://www.bnv.org.rs/vijesti/zajednicka-sjednica-izvrsnog-odbora-i-odbora-za-obrazovanje-vijeca/>

¹⁰⁰ Objašnjenje se može naći u činjenici da u opštinama u kojima je anketa sprovedena Bošnjaci čine većinski (Novi Pazar, Sjenica, Tutin) ili bar značajan deo stanovništva (Prijepolje), dok u Novoj Varoši i Priboju to nije slučaj, te bi proces bio teže sproveden. Takođe, u ovim opštinama bosanski jezik još uvek nije uveden kao službeni.

¹⁰¹ U Sjenici, Tutinu i Novom Pazaru pripadnici bošnjačke nacionalne manjine čine 85.1 % od ukupnog broja stanovnika. Detaljniji rezultati prvog kruga anketiranja dostupni na: <http://www.bnv.org.rs/vijesti/rezultati-prvog-kruga-anketiranja-roditelja-o-modelu-nastave-u-obrazovno-vaspitnim-ustanovama-u-sandzaku/>

¹⁰² Rezultati prvog kruga anketiranja po školama dostupni na: <http://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2013/07/Detaljni-podaci-za-skole-Anketa.pdf>

Drugi krug anketiranja sproveden je od 20. avgusta do 1. septembra 2013. godine, a anketiranje roditelja čija deca pohađaju pripremni razred trajalo je od 15. avgusta do 1. septembra 2013. godine. Drugi krug anketiranja nije doneo neke bitnije izmene.

Sam proces anketiranja bio je obeležen spekulacijama i navodnim pritiscima nadležnih kako od strane predstavnika BNV-a tako i od strane članova školske uprave.¹⁰³ Ono što je dodatno zakomplikovalo situaciju je nedostatak komunikacije sa Ministarstvom prosvete i nadležnom školskom upravom, što nije samo slučaj u ovoj već i u ostalim opštinama.¹⁰⁴

Anketiranje u ostale tri opštine takođe je bilo problematično. Roditelji i učenici bili su izloženi pritiscima i glasinama da učenici koji budu pohađali nastavu na bosanskom neće moći da upišu studije na srpskom jeziku. BNV je optuživalo direktore i nastavnike pojedinih škola za opstrukciju, a protiv nekih su podignute krivične prijave.¹⁰⁵

Po podacima iz školske 2018/2019. godine nastava na bosanskom jeziku odvijala se u 39 obrazovno-odgojnih ustanova u Novom Pazaru, Tutinu, Sjenici i Prijepolju. To uključuje 26 osnovnih škola, 10 srednjih škola i tri predškolske ustanove. Ukupan broj učenika je 15.671 sa tendencijom daljeg rasta¹⁰⁶.

“Za nastavu na bosanskom jeziku u pripremnom predškolskom programu, osnovnim i srednjim školama u upotrebi je 200 udžbenika od kojih su 52 autorska udžbenika i 148 prevedena

¹⁰³ *Bosanski podelio Prijepoljce*, Večernje novosti, 17. jun 2013. godine,

<http://novosti.rs/vesti/srbija.73.html:439540-Bosanski-podelio-Prijepoljce>

¹⁰⁴ Bošnjačko nacionalno vijeće podnelo je krivičnu prijavu protiv Blaža Čubrila, načelnika školske uprave za Zlatiborski okrug, *Manjkavosti u uvođenju bosanskog u škole*, Radio Slobodna Evropa, 25. septembar 2013. godine, <http://www.slobodnaevropa.org/content/manjkavosti-u-uvodjenju-bosanskog-u-skole/25094572.html>

¹⁰⁵ Bošnjačko nacionalno vijeće podiglo je krivičnu prijavu protiv direktora Osnovne škole „Bratstvo“ iz Novog Pazara jer je navodno odgovarao roditelje i učenike da se izjasne za nastavu na bosanskom jeziku, *Bosanski jezik tek dogodine u školama*, Večernje novosti, 31. jul 2013. godine,

<http://novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:446838-Bosanski-tek-dogodine-u-skolama>

¹⁰⁶ <https://www.kazaljka.net/drustvo/30/08/2019/sandzak-nastava-na-bosanskom-jeziku-ulazi-u-sedmu-godinu/>

udžbenika, što je sam po sebi dovoljan podatak uspješnosti i brzog napretka implementacije nastave na bosanskom jeziku”, ocjenjuje se iz Bošnjačkog nacionalno vijeće (BNV)¹⁰⁷.

Po rečima BNV-a, “timovi Bošnjačkog nacionalnog vijeća, sastavljeni od eminentnih stručnjaka u oblasti obrazovanja, su još u junu 2018. godine u zakonom propisanom roku dostavili Ministarstvu prosvjete (Republike Srbije) reformisane programe nastave za školsku 2019/2020 za drugi i šesti razred osnovne škole na odobrenje. Isti programi su do kraja 2018. godine, ocijenjeni najvišom ocjenom, odobreni i objavljeni u Službenom glasniku Republike Srbije (Prosvjetni glasnik)”¹⁰⁸. Iako BNV na vreme priprema i dostavlja sve što je njegova obaveza, i dalje postoje problemi sa značajnim kašnjenjem udžbenika na bosanskom jeziku. Svake godine đaci koji nastavu pohađaju na bosanskom jeziku moraju po nekoliko meseci da se snalaze i da rade bez udžbenika¹⁰⁹. Ministarstvo, zavodi, štamparije i BNV prebacuju odgovornost jedni na druge i čini se da nema iskrene želje da se problem reši. Posledica je da pojedini roditelji izbegavaju da im deca pohađaju nastavu na bosanskom jeziku, jer nema udžbenika, a vlada i predrasuda da će ta deca biti diskriminisana u daljem školovanju i da neće moći da upišu odgovarajuće škole i fakultete.

Najozbiljnije primedbe BNV ima na sam proces upisa dece na nastavu na bosanskom jeziku i na ponašanje školskih uprava. Po rečima funkcionera BNV, u Prijepolju i Novom Pazaru vrši se pritisak na roditelje da decu upišu na srpski jezik. Uz tvrdnju da ove pritiske vrši osoblje pojedinih škola, BNV je zahtevao da njihovi predstavnici budu prisutni kada se roditelji izjašnjavaju o tome na kom jeziku žele da im deca pohađaju nastavu¹¹⁰.

BNV je u septembru 2019. optužio ministarstvo prosvete za sistemsku diskriminaciju i zatražio je drugačiji način upisa dece. Naime, do sada je bila praksa da se deca, tj. roditelji izjašnjavaju posebno ako žele da nastavu pohađaju na bosanskom. Svako ko se ne bi izjasnio, automatski je

¹⁰⁷ <https://www.kazaljka.net/drustvo/30/08/2019/sandzak-nastava-na-bosanskom-jeziku-ulazi-u-sedmu-godinu/>

¹⁰⁸ <https://www.kazaljka.net/drustvo/30/08/2019/sandzak-nastava-na-bosanskom-jeziku-ulazi-u-sedmu-godinu/>

¹⁰⁹ Intervju sa predstavnicima BNV, 3. oktobar 2019.

¹¹⁰ *Ibid.*

važila pretpostavka da nastavu želi da pohađa na srpskom jeziku. BNV je zahtevalo da se deca bošnjačke nacionalnosti automatski upisuju na nastavu na bosanskom jeziku, a da se posebno izjašnjavaju samo ako žele da nastavu pohađaju na srpskom¹¹¹. Nije jasno iz ovog zahteva kako bi se određivalo koja deca su bošnjačke nacionalnosti. Niti je nacionalnost urođena i nepromenljiva lična karakteristika, niti bi njeno tretiranje kao takve bilo u skladu sa međunarodnim i domaćim obavezama koje Srbija ima u oblasti zaštite ljudskih i manjinskih prava. Ipak, postoji način da država smanji pritisak i onemogućí eventualne pritiske na decu da idu na jednu ili drugu nastavu. Veoma jednostavno može da se izvede da se svaki roditelj izjasni na kom jeziku želi da mu dete pohađa nastavu, čime bi se svi doveli u ravnopravan položaj i ovaj problem bi bio izbegnut.

Umesto traženja ovog ili drugog kompromisnog rešenja u otvorenom dijalogu i uz minimum međusobnog poverenja, BNV i resorno ministarstvo vodi rat saopštenjima i razmenjuju teške reči produbljujući nepoverenje i podstičući etnički animozitet u Sandžaku. Teško je oteti se utisku da je glavni izvor problema visoka politizovanost i sklonost populističkim politikama i većine u BNV-u i političkih opcija koje upravljaju vladom Srbije, pa samim tim i Ministarstvom prosvete. O tome svedoči i svojevrsno ograđivanje gradonačelnika Novog Pazara od ovakve retorike i zahteva BNV-a¹¹².

¹¹¹ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/3668671/srpski-ili-bosanski-u-novopazarskim-skolama.html>

¹¹² <https://sandzakhaber.net/2019/09/gradonacelnik-necemo-kupovati-udzbenike-budzetom-nije-predvidjeno-tako-nesto/>.

VII DEMOKRATSKA PARTICIPACIJA

STRATEŠKI CILJ

Razvijanje efikasnih mehanizama demokratske participacije nacionalnih manjina.

OPŠTI REZULTAT

- *Ostvareno efikasno učešće nacionalnih manjina u izbornom procesu.*
- *Ostvarena odgovarajuća zastupljenost nacionalnih manjina u predstavničkim telima na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou.*

Demokratska participacija, tj. učešće nacionalnih manjina u izbornim procesima i u predstavničkim telima u Srbiji regulisano je na način koji brojnijim i bolje organizovanim manjinama omogućava političko predstavljanje, dok manje brojne onemogućava da izaberu svoje predstavnike. Stranke nacionalnih manjina predviđene su kao posebna kategorija učesnika u političkom životu na koje se odnose posebna pravila.

Zakon o izboru narodnih poslanika Republike Srbije definiše političke partije nacionalnih manjina na sledeći način: „političke stranke nacionalnih manjina su sve one stranke čiji je osnovni cilj predstavljanje i zastupanje interesa nacionalne manjine i zaštita i poboljšanje prava pripadnika nacionalnih manjina, u skladu s međunarodno pravnim standardima.“ Prema istom članu Republička izborna komisija odlučuje o tome da li nosilac izborne liste ima položaj političke stranke nacionalne manjine¹¹³.

¹¹³ Zakon o izboru narodnih poslanika, Službeni glasnik RS br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011 i 104/2009 - dr. zakon, član 81, stavovi 3 i 4.

Za registraciju stranke nacionalnih manjina potrebno je 1.000 potpisa, što je 10 puta manje nego za regularnu stranku¹¹⁴. Takođe, ne postoji cenzus na izborima za stranke nacionalnih manjina što znači da one treba da pređu prirodni prag da bi osvojile mandate. Ipak, znatnu prepreku predstavlja nelogično rešenje da i stranke nacionalnih manjina moraju da skupe 10.000 potpisa da bi predale listu, kao i bilo koje druge stranke¹¹⁵. To u velikoj meri sprečava ove stranke da samostalno nastupe na izborima.

Više od polovine registrovanih stranaka u Srbiji predstavljaju stranke nacionalnih manjina. Liberalni odnos RIK prema ovim strankama uslovio je brojne zloupotrebe. Mnoge stranke u Srbiji osnovane su kao stranke nacionalnih manjina, iako je jasno da za to ne ispunjavaju ni najosnovnije uslove. U tom korpusu su posebno česta pojava ruske stranke, iako Rusa u Srbiji gotovo da nema. Nacionalna manjina koja ima najviše "svojih" političkih stranaka su Bošnjaci. Oni imaju dugu istoriju organizovanja, od monolitne Stranke demokratske akcije, nastale na talasu populizma i nacionalizma u bivšoj Jugoslaviji 1990. pa do njenih kasnijih brojnih frakcija, ali i drugih stranaka Bošnjaka koje su se u međuvremenu osnivale. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je značajan broj Bošnjaka uvek podržavao stranke građanske opcije i glasao za njih, tako da monoetničke stranke svakako nisu jedini predstavnici Bošnjaka u političkom životu Srbije.

Politička scena Sandžaka dugo je bila bipolarna, podeljena na Sandžačku demokratsku partiju Rasima Ljajića (važi za levičarsku i progresivniju) i Stranku demokratske akcije Sulejmana Ugljanina, koja važi za konzervativnu i predstavlja se kao jedini pravi predstavnik Bošnjaka. Ovo rivalstvo često je prelazilo granice normalne političke borbe, a bilo je čak i ljudskih žrtava u međusobnim obračunima pristalica dve opcije¹¹⁶. Ipak, obe opcije sarađivale su sa svim vlastima u Beogradu, od Đinđića, preko Koštunice do Tadića i Vučića, uz povremene manje ili više iskrene svađe. Novi momenat u sandžačkoj politici donela je pojava nove opcije – prvo pod nazivom Bošnjačka demokratska zajednica, danas Stranka pravde i pomirenja, ali uvek pod kontrolom

¹¹⁴ Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik RS br. 36/2009 i 61/2015. član 9.

¹¹⁵ Zakon o izboru narodnih poslanika, član 43.

¹¹⁶ <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=464948>

bivšeg muftije Muamera Zukorlića. Ova opcija pokušala je da igra na kartu nacionalizma i populizma, predstavljajući Ljajića i Ugljanina kao sluge Beograda i lažne zaštitnike bošnjačkih interesa. I Zukorlić i njegovi sledbenici poznati su po neodmerenim i zapaljivim izjavama, ali i po brojnim incidentima, korišćenju sile i nasilnom upadanju u državne i verske objekte. Islamska zajednica pod njegovom kontrolom ima Fakultet za islamske studije, škole, vrtiće, brojne komercijalne objekte, od kojih su neki nelegalno sagrađeni. Zukorlić je naglo ublažio retoriku kada je uspostavio čvrste odnose sa Aleksandrom Vučićem koji mu je pružio logističku i svaku drugu podršku na izborima za Nacionalni savet Bošnjaka 2018.

Nakon godina žestokih sukoba, partije Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića postigle su u decembru 2016. dogovor o saradnji i tom prilikom potpisale i Deklaraciju o strateškom partnerstvu¹¹⁷. Ovakav potez pre svega je, po tumačenju mnogih, bio motivisan zajedničkom političkom borbom protiv stranke Muamera Zukorlića. Na osnovu Deklaracije uspostavljene su zajedničke vlasti u Novom Pazaru (gde Sandžačka demokratska partija ima prednost) i u Sjenici i Tutinu (gde je jača Stranka demokratske akcije)¹¹⁸. Deklaracija takođe sadrži i čitav niz projekata oko kojih su se stranke saglasile da će ih podržati i raditi na njihovoj realizaciji, poput auto-puta preko Pešterske visoravni, obilaznice oko Novog Pazara, regionalnih puteva, dalekovoda, gasovoda i slično¹¹⁹. Takođe su pobrojana i gotovo sva manjinska prava garantovana Bošnjacima čija implementacija je problematična i istaknuta je namera da se radi na njihovom unapređenju¹²⁰. Stranke su se deklaracijom obavezale i na saradnju oko BNV-a, kako na budućim izborima, tako i na finansijsku podršku ovom telu od strane lokalnih samouprava u kojima ove stranke vrše vlast¹²¹.

¹¹⁷ <https://www.sda.rs/vijesti/1902-sda-sandzaka-i-sdp-potpisale-deklaraciju-o-strateskom-partnerstvu.html>

¹¹⁸ Deklaracija o strateškom partnerstvu, član VI.

¹¹⁹ Deklaracija o strateškom partnerstvu, član IV.

¹²⁰ Deklaracija o strateškom partnerstvu, član IV.

¹²¹ Deklaracija o strateškom partnerstvu, član VIII.

VIII ODGOVARAJUĆA ZASTUPLJENOST PRIPADNIKA NACIONALNIH MANJINA U JAVNOM SEKTORU I JAVNIM PREDUZEĆIMA

STRATEŠKI CILJ

Preduzeti mere za prikupljanje sveobuhvatnih informacija o zastupljenosti nacionalnih manjina u javnom sektoru i javnim preduzećima na svim nivoima, u potpunosti poštujući međunarodne standarde u oblasti zaštite ličnih podataka i sprovesti odlučne mere u cilju postizanja odgovarajuće zastupljenosti nacionalnih manjina u javnom sektoru i javnim preduzećima.

OPŠTI REZULTAT

- *Preduzete mere za prikupljanje sveobuhvatnih informacija o zastupljenosti nacionalnih manjina u javnoj upravi na svim nivoima, u potpunosti poštujući međunarodne standarde u oblasti zaštite ličnih podataka.*
- *Ostvarena odgovarajuća/srazmerna zastupljenost nacionalnih manjina u javnoj upravi na svim nivoima.*

Za razliku od Vojvodine, u ostatku Srbije nacionalne manjine nalaze se u izrazito neravnopravnom položaju kada je u pitanju zastupljenost u javnom sektoru i javnim preduzećima. Iako državni organi odbijaju da dostave dokumentaciju, pravdajući se nepostojanjem zakonske obaveze da vode nacionalnu statistiku, sve organizacije i institucije koje su se bavile ovom temom slažu se da je situacija posebno zabrinjavajuća u Sandžaku. U većinski bošnjačkim opštinama Novi Pazar, Sjenica i Tutin i dalje postoji dominacija Srba u organima javne vlasti republičkim institucijama. Poseban problem, po izveštajima relevantnih organizacija, predstavljaju policija, sudovi, tužilaštva, katastar, kao i javna preduzeća.

Organizacije civilnog društva koje se bave pravima nacionalnih manjina procenjuju da je u novopazarskoj policiji tek oko 35 odsto Bošnjaka¹²². U sudovima i tužilaštvima situacija je nešto bolja, ali i dalje neadekvatna. Po podacima iz 2018, u Višem sudu u Novom Pazaru ima 34 zaposlenih, od toga je 20 Bošnjaka, 13 Srba i jedan Rus, a među njima su četiri sudije Bošnjaci, a tri Srbi¹²³.

U Rezoluciji Saveta ministara Saveta Evrope iz 2015. godine o primeni Okvirne konvencije od strane Srbije, kao jedan od problema ističe se da su nacionalne manjine i dalje znatno podzastupljene u organima državne uprave i javnim preduzećima. U tom smislu se kao jedno od pitanja koje zahteva hitnu akciju ističe i preduzimanje odlučnih mera koje se tiču podzastupljenosti nacionalnih manjina u javnoj upravi, naročito na državnom nivou¹²⁴.

Jedan od problema koji utiče na nacionalni sastav državnih organa je i mali broj institucija čije sedište se nalazi u sandžačkim gradovima. Još od Miloševićevog namernog razvlašćivanja Sandžaka (uključujući i podelu na dva upravna okruga – Raški i Zlatiborski), ostala je vladajuća tendencija izmeštanja institucija u Kraljevo, Čačak ili Užice što dodatno komplikuje život građanima, ali i utiče na slabu zastupljenost Bošnjaka u javnom sektoru i javnim preduzećima. BNV je u svom predlogu dopune Akcionog plana zahtevao da se uspostave privredni sudovi u Sandžaku, apelacioni sud i tužilaštvo, odeljenje Upravnog suda za Sandžak, kao i posebna Pravosudna akademija ili odeljenje za Sandžak¹²⁵.

¹²² Videti analize Sandžačkog odbora za ljudska prava, Beogradskog centra za ljudska prava, Foruma za etničke odnose i Centra za praktičnu politiku.

¹²³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-sandzak-novi-pazar-policija-bosnjaci/29058674.html>

¹²⁴ <http://fer.org.rs/wp-content/uploads/2018/08/U%C4%8De%C5%A1%C4%87e-nacionalnih-manjina-u-dru%C5%A1tvenom-i-politi%C4%8Dkom-%C5%BEivotu-Srbije.pdf>

¹²⁵ Prijedlog izmena i dopuna Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, BNV 2015, str. 19.

IX NACIONALNI SAVETI NACIONALNIH MANJINA

STRATEŠKI CILJ

Unapređivanje položaja i rada nacionalnih saveta nacionalnih manjina.

OPŠTI REZULTAT

- *Položaj nacionalnih saveta nacionalnih manjina definisan kroz usklađen zakonodavni okvir koji omogućava neometano funkcionisanje nacionalnih saveta nacionalnih manjina u cilju delotvornog ostvarivanja manjinske samouprave.*
- *Obezbeđena su sredstva za ostvarivanje ovlašćenja nacionalnih saveta nacionalnih manjina.*

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u članu 19. uređuje da pripadnici nacionalnih manjina mogu izabrati nacionalne savete radi ostvarivanja prava na samoupravu u oblasti upotrebe jezika i pisma, obrazovanja, informisanja i kulture, da saveti mogu da imaju najmanje 15, a najviše 35 članova, u zavisnosti od ukupnog broja pripadnika nacionalne manjine i da se biraju na period od četiri godine. Nadležni državni organ vodi Registar izabranih saveta. Nacionalni savet predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja na jeziku nacionalne manjine i kulture, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje o pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove iz ovih oblasti. Organi države, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, prilikom odlučivanja o pitanjima u navedenim oblastima dužni su da zatraže mišljenje saveta. Deo ovlašćenja iz pomenutih oblasti može se poveriti savetima, a država će obezbediti finansijska sredstva potrebna za vršenje ovih nadležnosti.

Zakonom o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, usvojenim 2009. detaljno su uređene nadležnosti nacionalnih saveta u oblasti obrazovanja, kulture, obaveštavanja i službene

upotrebe jezika i pisama, postupak izbora nacionalnih saveta, način finansiranja njihovog rada i druga pitanja od značaja za rad nacionalnih saveta. Član 2. Zakona uređuje da, radi ostvarivanja prava na samoupravu u kulturi, obrazovanju, obaveštavanju i službenoj upotrebi jezika i pisma, pripadnici nacionalnih manjina u Republici Srbiji mogu da izaberu svoje nacionalne savete koji predstavljaju nacionalnu manjinu u oblasti obrazovanja, kulture, obaveštavanja na jeziku nacionalne manjine i službene upotrebe jezika i pisma, i preko kojih nacionalne manjine učestvuju u ovim poslovima.

Važeći zakoni nisu jasno opredelili kojoj vrsti pravnog lica pripadaju nacionalni saveti. Oni su institucije sui generis, osnovane da vrše javna ovlašćenja (sam zakon im dodeljuje ta ovlašćenja) u oblasti manjinske kulturne autonomije. Na njih se ne primenjuju Zakon o državnoj upravi ili Zakon o javnim službama. Oni se finansiraju iz budžeta (republičkog i pokrajinskih) i njihovo poslovanje podleže reviziji od strane Državne revizorske institucije. Kao indirektni budžetski korisnici i pravna lica koja ostvaruju prihode u iznosu većem od 50% iz javnih budžeta sva tri nivoa vlasti, NSNM su u obavezi da poštuju Zakon o javnim nabavkama kao naručioci dobara i usluga od privatnog sektora. Na zaposlene i angažovane u stručnim službama Nacionalnih saveta ne primenjuje se posebno radno zakonodavstvo koje se primenjuje na državne službenike, već opšti radno-pravni propisi.

Nakon izbora za Nacionalne savete nacionalnih manjina 2008. godine, na dan konstituisanja Nacionalnog saveta bošnjačke nacionalne manjine usvojen je novi Poslovník, kojim je propisano da je za konstituisanje nacionalnog saveta potrebna verifikacija najmanje dve trećine mandata. Ovo pravilo nije sadržano u poslovnícima po kojima su konstituisani nacionalni saveti svih drugih nacionalnih manjina¹²⁶. Poverenica za zaštitu ravnopravnosti u zvaničnom mišljenju je konstatovala sledeće: „neopravdano je napravljena razlika u pogledu uslova za konstituisanje Nacionalnog saveta bošnjačke nacionalne manjine, čime je povređeno načelo jednakosti građana u ostvarivanju izbornih prava u postupku izbora nacionalnih saveta nacionalnih manjina, i izvršena je diskriminacija Bošnjaka u odnosu na ostale nacionalne

¹²⁶ Organizacije civilnog društva iz Sandžaka i Beograda reagovali su na ovo, više o tome na sajtu CPP-a: <http://www.policycenter.info/saopstenjasandzak.html#prvideo>

manjine.¹²⁷ Tada su osnovna dva Nacionalna saveta Bošnjaka (Bošnjačka nacionalna vijeća): jedan konstituisan na osnovu prvobitnog poslovnika, a koji država nije priznala¹²⁸, i drugi, koje je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava obrazovalo kao privremeni organ upravljanja koji će obavljati sve tekuće poslove i nadležnosti Nacionalnog saveta koji su utvrđeni zakonom¹²⁹.

Pred izbore za nacionalne savete 2018. godine situacija u Sandžaku bila je veoma napeta. Na izborima su učestvovala lista bliske trima političkim strankama – lista “Samoopredeljenje”, podržana od strane Stranke demokratske akcije, lista “Vakat je”, podržana od strane Sandžačke demokratske partije, i lista “Matica bošnjačka” pod kontrolom Muamera Zukorlića, koji je bio i nosilac te liste¹³⁰. Vlasti u Srbiji stale su na stranu Zukorličevu listu i primenile su sve metode koje se i inače primenjuju na izborima u Srbiji, uključujući nasilje, zastrašivanje, ucene i bespoštednu medijsku kampanju. Više do 20 najuglednijih organizacija iz Sandžaka i ostatka Srbije saopštilo je da u Sandžaku vlada atmosfera nasilja i straha i da su za to odgovorne vlasti u Beogradu koje su otvoreno i na nedozvoljene načine promovisale Zukorličevu listu¹³¹. Predizbornu kampanju obeležili su brojni incidenti, uključujući i nasilan upad Zukorličevih pristalica u Skupštinu grada Novog Pazara¹³².

Rad Nacionalnog saveta gotovo je u potpunosti podređen interesima Stranke demokratske akcije. Ovo vrlo često izaziva proteste i nezadovoljstvo, kako opozicije u Savetu, tako i organizacija civilnog društva u Sandžaku. Primetno je da se BNV koristi u svrhe podizanja tenzija i da namerno izlazi iz zakonskih okvira otvaranjem teme specijalnog statusa za Sandžak¹³³.

¹²⁷ Preporuka Poverenice od 14. avgusta 2010. godine, dostupna na:

<http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/saop%C5%A1tenja/saop%C5%A1tenje-povodom-nacionalnih-saveta>

¹²⁸ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/197340/Oformljen-Nacionalni-savet-Bosnjaka>

¹²⁹ <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Novi-izbori-za-Nacionalni-savet-Bosnjaka.lt.html>

¹³⁰ <http://www.rik.parlament.gov.rs/latinica/izbori-za-nnm-neposredni-2018-proglasene-liste.php>

¹³¹ <https://www.autonomija.info/nevladine-organizacije-velike-tenzije-u-sandzaku-pred-izbore-za-bosnjacko-nacionalno-vece.html>

¹³² <http://rs.n1info.com/Vesti/a428115/Burna-sednica-Skupstine-Novog-Pazara.html>

¹³³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-jasmina-curic/30090831.html>

Muamer Zukorlić, vođa opozicije u Savetu oštrim rečima je u nekoliko navrata komentarisao rad BNV-a¹³⁴.

Stranačka kontrola nacionalnih saveta dovodi u pitanje celokupan model ostvarivanja kulturne autonomije putem ovih tela. Zaklonjene iza navodne odbrane manjinskih interesa, političke stranke i njima potčinjene elite imaju priliku da u potpunosti sprovedu privatizaciju javnog interesa, uključujući stranačko zapošljavanje, stranačku kontrolu medija i stranački model razvoja kulture i obrazovanja. O ovome treba posebno voditi računa u budućnosti, prilikom izmena pravnih akata, ali i prilikom zakonske kontrole rada nacionalnih saveta i buduće javne rasprave o strateškim opredeljenjima države kada su u pitanju prava nacionalnih manjina.

Osim Nacionalnih saveta, u Srbiji je uspostavljen i Savet za nacionalne manjine, republičko telo za koordinaciju svih Nacionalnih saveta i predstavnika ministarstava. Radu Saveta predsedava premijerka Ana Brnabić, a Savet je dobio velika ovlašćenja da nadgleda sprovođenje Akcionog plana. Planirano je da se Savet za nacionalne manjine sastaje najmanje četiri puta godišnje. Stručnu i administrativno-tehničku podršku Savetu pruža Kancelarija za ljudska i manjinska prava koja prikuplja podatke o sprovođenju aktivnosti i izrađuje kvartalne izveštaje o sprovođenju Akcionog plana. Izveštaji se dostavljaju Savetu za nacionalne manjine i Koordinaciji nacionalnih saveta nacionalnih manjina. I pored ovako velike uloge, Savet se u 2018. i 2019. sastao samo po jednom, a ni tada mu nije predsedavala premijerka, niti su prisustvovali ključni ministri, već njihovi saradnici. I ovakav odnos prema telu kome je dodeljena uloga koordinacije svih aktivnosti na sprovođenju najvažnijeg strateškog dokumenta koji trenutno tretira manjinska prava u Srbiji govori sam po sebi dosta o stanju u ovoj oblasti.

¹³⁴ http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/zukorlic-bosnjacko-nacionalno-vece-kontrolisu-huligani-i-kriminalci_1028375.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+RtvSveVesti+%28RTV+poslednje+vesti%29

X EKONOMSKI POLOŽAJ PRIPADNIKA MANJINSKIH ZAJEDNICA

STRATEŠKI CILJ

Unapređivanje ekonomskog položaja pripadnika manjinskih zajednica

OPŠTI REZULTAT

- *Ekonomski položaj Roma unapređen u skladu sa strateškim ciljevima Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period 2016 – 2025.*
- *Unapređen ekonomski položaj regiona koji su tradicionalno nastanjeni nacionalnim manjinama (Istočna Srbija, opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa).*

Ova oblast Akcionog plana uopšte nije prepoznala Sandžak kao posebno važno područje za unapređenje ekonomskog položaja pripadnika manjinskih zajednica. Ovo posebno čudi kada se ima u vidu da su sandžačke opštine godinama među najnerazvijenijim u Srbiji i da je situacija iz godine u godinu sve teža. Relativno mlado stanovništvo i sve manji broj radnih mesta stvaraju eksplozivnu situaciju koja utiče i na međunacionalne odnose i na celokupan društveno-politički život.

Sandžak karakteriše propast nekadašnje industrije, uključujući i gigante poput FAP Priboj ili kombinata Raška u Novom Pazaru. Tokom 90ih razvila se siva i crna ekonomija, bazirana na švercu robe i izbegavanju carinskih i poreskih nameta. Iako je trgovina na sivo i crno još uvek prisutna, ona nije više na nivou iz 90ih i Novi Pazar je odavno izgubio nezvaničnu titulu prestonice tekstila na Balkanu. Većina ekonomije odvija se kroz mala i srednja preduzeća, uslužnu delatnost i trgovinu.

Dok Novi Pazar karakteriše trgovina i mala privreda, Sjenica i Tutin imaju odlične uslove za razvoj poljoprivrede i različitih oblika zelene ekonomije. Pešterska visoravan, na kojoj se nalaze

ove dve opštine, jedan je od najlepših krajeva Srbije poznat po kvalitetnoj hrani, pre svega ovčijem mesu i siru. Turistički potencijali, vezani za obližnju planinu Goliju, lovni centar na Mokroj gori u opštini Tutin i jezero Uvac su nedovoljno iskorišćeni.

Ogroman problem Sandžaka je nerazvijena infrastruktura, nepostojanje železničke mreže i auto-puteva i veoma veliki troškovi dolaska do najbližih aerodroma. Neki od infrastrukturnih projekata, poput zaobilaznice oko Novog Pazara, puteva između Novog Pazara, Tutina i Sjenice i auto-puta kroz Sandžak ka Crnoj Gori postali su predizborne mantre koje se pominju pred svake izbore, ali je realizacija jako daleko. Gasifikacija Sandžaka još uvek nije započela, a loša situacija je i sa elektro-energetskom infrastrukturom. Gasovod od Aleksandrovca do Novog Pazara već dugo se nalazi među prioritetima, ali još uvek nije počela realizacija.

Zaštita životne sredine u Sandžaku je na vrlo lošem nivou. Područje karakterišu divlje deponije koje ugrožavaju stanovništvo. Deponija Stanjevine kraj Prijepolja, privremena već 19 godina, postala je jedno od najozbiljnijih ekoloških, ali i društvenih pitanja u ovom kraju¹³⁵. U Novom Pazaru je deponija dobila tolike razmere da se 2018. obrušila i zatrpala jednog radnika¹³⁶. Nije bolja situacija ni kada je u pitanju čistoća vazduha i reka. Pretnju zaštiti životne sredine predstavlja i najavljena izgradnja termoelektrane Štavalj na Pešterskoj visoravni.

¹³⁵ <http://rs.n1info.com/Vesti/a409525/Deponija-Stanjevine-u-Prijepolju.html>

¹³⁶ <http://rs.n1info.com/Vesti/a379792/Obrusila-se-deponija-u-Novom-Pazaru.html>

XI MEĐUNARODNA SARADNJA

STRATEŠKI CILJ

Unapređenje međunarodne saradnje između Republike Srbije i matičnih država nacionalnih manjina u pogledu položaja nacionalnih manjina u Republici Srbiji.

OPŠTI REZULTAT

- *Nastavak ili uspostavljanje aktivne međunarodne saradnje između Republike Srbije i matičnih država u pogledu pitanja od značaja za zaštitu i ostvarivanje prava nacionalnih manjina.*

Ni u ovoj oblasti Sandžak nije predviđen kao ciljana oblast. Bošnjaci u Srbiji samo delimično doživljavaju Bosnu i Hercegovinu kao svoju matičnu državu. Tome doprinosi komplikovana struktura Bosne i Hercegovine i činjenica da je ona veoma složena država u kojoj Bošnjaci nisu dominantna nacionalna zajednica. Jedan deo Bošnjaka u Srbiji kao svoju matičnu državu doživljava Tursku. Poistovećivanje sa nekadašnjom okupacionom silom znatno je ojačalo kako je jačala i turska diplomatska ofanziva u svetu (pa i na Balkanu) uzrokovana spoljnopolitičkom doktrinom Redžepa Tajipa Erdoana i ekonomskim jačanjem turske države.

Položaj Sandžaka, ali i Bošnjaka u Srbiji dodatno komplikuje specifičan geostrateški položaj. Regija je sama po sebi podeljena između Srbije i Crne Gore, a oslanja se sa jedne strane na Kosovo, a sa druge na Bosnu i Hercegovinu. Tako su najneuralgičnije tačke Balkana u neposrednoj blizini Sandžaka. Osim političkih kriza koje se neminovno prelivaju, ovo čini Sandžak i idealnim mestom za trgovinu ljudima, narkoticima i oružjem, kao i za sve vrste sive i crne ekonomije.

Regionalna saradnja Srbije i Crne Gore neophodan je element za razvoj Sandžaka, posebno za izlazak iz položaja slepog creva u obe države. Takođe je neophodno da se normalizuju odnosi sa Kosovom kako bi se iskoristile sve pogodnosti ekonomske i svake druge saradnje u pograničnom području. Odnosi sa Bosnom i Hercegovinom neraskidivo su vezani i za položaj Bošnjaka u Srbiji.

ZAKLJUČAK

Republika Srbija nema jedinstvenu strategiju ostvarivanja prava nacionalnih manjina. Nikada nije sprovedena sveobuhvatna javna rasprava o pravcima razvoja kolektivnih prava, niti o suštinskim pitanjima manjinske autonomije. Model kulturne autonomije i njenog ostvarivanja putem Nacionalnih saveta izabran je bez rasprave i bez uključivanja svih relevantnih aktera koji bi ovo temeljno pitanje detaljno raspravili. Posledično, ni građani nisu svesni šta je državna politika u oblasti zaštite prava nacionalnih manjina, bez obzira da li pripadaju većinskom ili manjinskim narodima. Otvaranjem procesa evropskih integracija, vlast u Srbiji trudi se da formalno ispunjava preporuke EU i da se na papiru uklapa u najviše standarde zaštite manjinskih prava. Srbija redovno ratifikuje sve dokumente međunarodnih institucija čiji je član i uvek je među prvima kada treba preuzeti obaveze nekim međunarodnim ugovorom. No, takvo ponašanje posledica je pre svega uverenja svih vlasti u Srbiji do sada da međunarodne obaveze mogu da se eskiviraju i da implementacija usvojenih pravnih akata (međunarodnih ili domaćih, svejedno) nije isto što i njihovo usvajanje tj. ratifikacija.

Pored generalno lošeg stanja u oblasti vladavine prava, katastrofalno slabih i neučinkovitih institucija i niskog nivoa pravne i demokratske kulture među donosiocima odluka, pojedine manjine u Srbiji dodatno su stigmatizovane zbog prošlosti ili zbog nacionalističke ideologije kojoj su neophodni neprijatelji. Nisu sve manjine u istoj situaciji, iako sve uživaju ista prava i podležu istom pravnom režimu. Tretiranje svih na isti način samo produbljuje nepravde i neravnotežan položaj manjina koje u praksi ne uživaju većinu garantovanih prava. Upravo ovakvo tretiranje, bez ikakvog osvrta na stvarnost, karakteristika je celog procesa evropskih integracija, kao i dokumenata koji ga prate, uključujući Akcioni plan za manjine. Ovaj plan tretira

sve manjine manje-više na isti način (uz jasan izuzetak romske nacionalne manjine), zanemarujući istoriju, političke okolnosti i konfliktni potencijal odnosa među različitim zajednicama u Srbiji.

Bošnjaci, pored Roma i Albanaca, definitivno spadaju u najugroženije nacionalne zajednice u Srbiji. Oni su bili žrtve ratnih zločina i kršenja ljudskih prava tokom 90-ih koja nikada nisu do kraja ni rasvetljena ni zvanično priznata od države. Sistematska diskriminacija Bošnjaka u vreme vladavine Slobodana Miloševića ostavila je duboke posledice, posebno kada je u pitanju poverenje pripadnika ove zajednice prema državi. Nakon demokratskih promena malo je urađeno da se poverenje povрати, pre svega zbog izostanka ozbiljnijih mera tranzicione pravde.

Druga otežavajuća okolnost je brojnost Bošnjaka, tj. činjenica da su treća nacionalna manjina u Srbiji po brojnosti. Paradoksalno, ovo nije uticalo na bolji položaj Bošnjaka, već je uslovalo da njihov glas ima težinu prilikom formiranja vlada u Srbiji. To je proizvelo stalne trgovine i političke nagodbe između elita u Beogradu i Novom Pazaru. U trgovačkoj politici interesi građana Sandžaka, uključujući i Bošnjake, nisu bili u prvom planu. Ministri iz Novog Pazara deo su svake vlade od 2000. do danas, pa ipak ovaj kraj ostaje jedan od najrazvijenijih u Srbiji, sa vrlo lošom infrastrukturom, ogromnom stopom nezaposlenosti i veoma niskim javnim ulaganjima.

Političke elite u Beogradu već decenijama se neiskreno odnose prema Bošnjacima, tražeći pre svega lojalnost, a ne nudeći ništa zauzvrat. U tim naporima, skopčanim i sa obezbeđivanjem političke podrške, proizvedene su brojne paralelne institucije u Sandžaku, uključujući i dve islamske zajednice. Međusobni odnosi suprotstavljenih struja u bošnjačkoj politici, veri, kulturi i uopšte društvu toliko su zatrovani da je bilo čak i ljudskih žrtava.

Bošnjaci u Srbiji služe i kao moneta za potkusurivanje u različitim geostrateškim i geopolitičkim igrama. I velike sile poput EU, SAD ili Rusije, kao i regionalne poput Turske učestvuju u različitim inicijativama vezanim za Sandžak i položaj Bošnjaka. Sa druge strane, situacija u susednim

državama, pre svega u Bosni i Hercegovini i Kosovu regularno se preliiva na Sandžak i ostavlja posledice. Zbog svog položaja, Sandžak je izuzetno povoljan teren za razvoj svih vrsta prekograničnog kriminala, uključujući trgovinu ljudima, narkoticima i oružjem.

Veliko siromaštvo, neposredna ratna prošlost i nerešeni politički problemi usloveli su i pojavu određenih grupa sa ekstremističkim stavovima koje sebe smatraju istinskim muslimanima. Određeni krugovi u Evropi, u strahu od terorizma, ali i usled raširene islamofobije, ovaj problem redovno preuveličavaju i podgrevaju strah od muslimana. Pomažu im srpski nacionalisti kojima je ovo opravdanje za širenje straha i mržnje među Srbima. Međutim, sve to ne opravdava ekstremno ponašanje i evidentnu radikalizaciju određenih verskih grupa koje deluju van okvira zvaničnih islamskih zajednica. Ono što posebno zabrinjava jeste činjenica da se radi o, uglavnom, mladim ljudima koji bi, ukoliko lokalna zajednica ne bude odlučnije reagovala, mogli da imaju značajan uticaj na svoje vršnjake i mlađe, što bi za posledicu imalo daljnju, širu i opasniju, ekstremizaciju i radikalizaciju društva.

Bošnjacima se u Srbiji negiraju ime, istorija, istorijske ličnosti, jezik, vera, kao i region za koji su oni istorijski vezani – Sandžak. Govor mržnje se ne stišava, štaviše, s vremena na vreme dobija sve zlokobnije razmere. Ćutanje institucija dodatno podstiče razvoj mržnje i neprijateljstava. Sva istraživanja pokazuju da je socijalna distanca između Srba i Bošnjaka još uvek jako visoka. Kao odgovor na srpski nacionalizam, pojedini političari, u određenim situacijama, praktikuju bošnjački nacionalizam, čineći svojoj zajednici medvedu uslugu.

Akcioni plan za unapređenje položaja nacionalnih manjina gotovo ništa od prethodnog nije uzeo u obzir. Rasprava se vodi oko formalnih stvari, usvajanja novih dokumenata, popunjavanja tabela ili prebrojavanja učesnika na seminarima. O suštinskim stvarima ne govori se ni u planu ni na skupovima posvećenim njegovoj implementaciji. Ovakav, on je za Bošnjake gotovo neupotrebljiv i potpuno beskoristan. Bošnjačko nacionalno vijeće oštro je kritikovalo plan, dobrim delom s pravom, ali zapaljiva retorika, jednonacionalni maksimalistički zahtevi za autonomijom Sandžaka i stranački interesi koji su delu rukovodstva BNV-a često na prvom mestu usloveli su da ove kritike ne budu ozbiljnije prihvaćene u javnosti, kako Srbije, tako i

Evropske unije. Ovakvi i slični zahtevi Sulejmana Ugljanina i dela rukovodstva BNV-a su u suprotnosti stavovima i bošnjačkih lidera SDP-a i SPP-a.¹³⁷

Prava Bošnjaka ugrožena su u gotovo svim oblastima društvenog života. Pored već pomenute diskriminacije i govora mržnje, Bošnjaci imaju ozbiljnih problema da ostvare prava koja manjine u Vojvodini rutinski ostvaruju, poput službene upotrebe jezika i pisma, prava na obrazovanje ili prava na informisanje na maternjem jeziku. Za razliku od Mađara, Hrvata, Rumuna ili Bugara, Bošnjaci nemaju matičnu državu koja bi štitila njihova prava pred evropskim institucijama. Zajednički nastup političkih i aktera civilnog društva, kao i kulturne, naučne i obrazovne elite Bošnjaka, jedini je delotvoran put za ostvarivanje garantovanih prava i za unapređenje položaja Bošnjaka u Srbiji.

PREPORUKE

Lični i statusni položaj

- Srbija mora da pokrene proces javne rasprave o manjinskoj politici države. Taj proces mora da bude sveobuhvatan, transparentan i otvoren za različite predloge. Strateško određivanje pravca u kom se kreće državna politika u oblasti zaštite manjinskih prava preduslov je za sve buduće aktivnosti i za uspostavljanje pune ravnopravnosti svih građana Srbije. Najvažnije pitanje koja mora biti raspravljeno je da li Srbija želi da integriše nacionalne manjine u svoje društvo ili želi segregaciju i stvaranje zajednica koje žive ne jedne s drugima, već jedne pored drugih.
- Institucije u Srbiji moraju hitno da prestanu sa osporavanjem identiteta Bošnjaka i bilo kog elementa bošnjačke nacije. Ovo se odnosi i na ime Sandžaka, ali i na istoriju tog kraja i Bošnjaka u Srbiji. Proces imenovanja ulica i naselja treba da se iskoristi za ozbiljnu i otvorenu raspravu o međuetničkim odnosima u Sandžaku i o teškim temama iz istorije,

¹³⁷ <http://www.politika.rs/sr/clanak/430891/Politika/Ljajic-Neosnovan-zahtev-Ugljanina-za-specijalan-status-Sandzaka>
<https://www.blic.rs/vesti/politika/zukorlic-ugljanina-treba-shvatiti-ozbiljno-on-ne-deluje-sam/ljbcz>

kako bi sve bili upoznati sa činjenicama i kako bi se sprečilo da istorija bude podloga za buduće sukobe.

- Vlasti su dužne da ponude odgovarajuća rešenja radi praćenja diskriminacije i prava manjina u javnom sektoru i javnim preduzećima. Naravno, nijedno od ovih rešenja ne sme da bude na štetu prava građana da se ne izjašnjavaju o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Potrebno je u budućnosti blisko pratiti kako će se implementirati ove odredbe i rešavati eventualni sukobi različitih prava i zakona koji ta prava štite.

Zabrana diskriminacije

- Nadležne institucije u Srbiji moraju hitno da procesuiraju sve ratne zločine iz 90-ih, da u potpunosti rasvetle okolnosti pod kojima su stradali građani Sandžaka, uključujući i masovnu torturu i druga kršenja ljudskih prava i da iz institucija odstrane sve koji su u tim kršenjima učestvovali, bez obzira da li podležu krivičnoj odgovornosti ili su iz nekog razloga izbegli takvu vrstu procesuiranja.
- Svim žrtvama i porodicama žrtava ratnih zločina mora biti priznat status civilne žrtve rata. Neophodan preduslov za ovo je izmena odgovarajućih zakona i regulisanje sfere materijalnih reparacija u skladu sa pravilima tranzicione pravde i najvišim uporednim standardima. Žrtve imaju pravo na materijalne reparacije, što uključuje obnovu kuća i drugih uništenih i oštećenih objekata, ali i novčanu odštetu za sve patnje koje su proživeli.
- Spomenici u Prijepolju i Sjeverinu dobar su početak obeležavanja mesta zločina i odavanja počta žrtvama. Posebno je važno učešće lokalnih samouprava u njihovom podizanju, kao i u obeležavanju datuma zločina. Pored ovoga, vlast u Srbiji bi morala da uspostavi praksu obeležavanja zločina u Sandžaku, da unifikuje poruke koje se tom prilikom šalju i da iskoristi ova obeležavanja kako bi poslala jasnu poruku da Srbija priznaje zločine počinjene u njeno ime i da će učiniti sve što je potrebno da se takvi zločini nikad ne ponove. Potrebno je da ovakve poruke dođu sa najviših instanci u državi.

- Govor mržnje je opasna i kažnjiva pojava i nema nikakvog opravdanja zašto nadležna tužilaštva ćute na jasne slučajeve širenja mržnje prema Bošnjacima. Jasno je da je u pitanju politička volja, tako da predviđene mere edukacije tužilaca u potpunosti promašuju metu i predstavljaju licemerje vlasti koja ih je formulisala. Neophodno je utvrditi i odgovornost tužilaca koji eventualno zaustavljaju progon počinitelaca zbog govora mržnje i na taj način takođe poslati poruku da zakon mora da se poštuje.
- Funkcioneri moraju dodatno da povedu računa kada govore bilo u institucijama ili u javnosti. Govor mržnje je mnogo razorniji kada dolazi od donosilaca odluka. Svi javni funkcioneri moraju da budu svesni da je takvo ponašanje zabranjeno i da treba da bude sankcionisano.

Oblast kulture i medija

- Materijalna kulturna baština Bošnjaka, kao i svih drugih građana Sandžaka, u katastrofalnom je stanju. Ceo ovaj prostor bogat je spomenicima kulture od ogromnog značaja za celu Srbiju. Jasno je da ne postoji odgovarajuća briga nadležnih institucija i da se objekti ruše, prepravljaju ili zanemaruju bez obzira na reakcije institucija. Jedno od rešenja je osnivanje Zavoda za zaštitu spomenika u Novom Pazaru, kao i drugih relevantnih ustanova i institucija, koje bi bile fokusirane na zaštitu upravo ovog nasleđa i koje bi u neposrednijem kontaktu sa zajednicom mogle bolje da brinu i efikasnije štite i zaštite spomenike kulture. Takođe, neophodno je preduzeti mere i uspostaviti efikasan sistem kontrole ponašanja bošnjačkih relevantnih ustanova, institucija i organizacija prema celokupnom kulturno-istorijskom nasleđu ovog prostora.
- Javni medijski servis – Radio televizija Srbije, u obavezi je da jedan deo programa emituje na bosanskom jeziku. Grubo kršenje zakona RTS otvoreno opravdava opasnom tezom o nepostojanju bosanskog jezika, čime krši novi set zakona i ratifikovanih međunarodnih konvencija. Programski savet RTS-a koji se usudio da arbitrira da li zakon treba da se primenjuje ili ne, morao bi da snosi odgovornost za svoje postupanje. Pored

toga, neophodno je da RTS u svom programu posveti mnogo više vremena ovom delu Srbije, kao i da poveća kvalitet izveštavanja.

- RTS se kao javni servis mora više baviti pitanjima multietničkih sredina i adekvatnije izveštavati iz ovo godinama zapostavljenog dela Srbije. Uočljiv izostanak tema koje se odnose na kompleksnu, sveobuhvatnu društveno-političku stvarnost Sandžaka, ne sme biti ustaljena praksa ovog medija, koji se mora podjednako posvetiti svim krajevima Srbije. Radio televizija Srbije treba da posveti veći deo programa informisanju o delovima Sandžaka koji se nalazi u jugozapadnom delu Srbije gde žive pripadnici više nacionalnih zajednica. Primetno je nedovoljno informisanje o problemima građana Srbije, koji ne žive u glavnom gradu.
- Obaveza istinitog i nepristrasnog izveštavanja zakonski je propisana za sve medije u Srbiji, bez obzira na vrstu vlasništva. To znači da privatni mediji ne mogu da budu propagandni servisi jedne opcije ili stranke, već su dužni da svoji gledaocima pruže sve informacije. Mediji na bosanskom jeziku najčešće su upravo propagandni servisi što dodatno otežava razvoj ovog kraja, demokratizaciju i posledično – ostvarivanje prava Bošnjaka da budu ravnopravni i aktivni politički činioци u Srbiji.

Sloboda veroispovesti

- Država je svesno i namerno napravila problem kada je podržala i podstakla podele u Islamskoj zajednici 2007. Stoga je sad obaveza države da učini sve što je u njenoj moći da se ove podele prevaziđu i da pruži dobre usluge kako bi se smanjile tenzije i rešilo ovo pitanje. Rešenje je posebno važno u ovakvom sistemu gde se priznaje tradicionalan status jednoj od islamskih zajednica i gde je ona ovlašćena da uđe u proces restitucije. Najmanje što mora da se uradi je da se ubuduće država ne meša u unutrašnje stvari verskih zajednica i da jedino nadgleda poštovanje zakona.

Upotreba jezika i pisma

- Bilo bi neophodno da Opština Priboj uvede bosanski jezik i latinično pismo u službenu upotrebu. Iako bosanskim jezikom sada govori manje od 15 odsto stanovništva, činjenica je da je postojala obaveza da se ovo pravo ostvari još od 2002. godine i da to nije učinjeno. Zbog flagrantnog kršenja zakona od strane opštine Priboj, Bošnjaci su ostali uskraćeni za jedno važno pravo i ne bi trebalo danas da snose posledice zbog toga. Da je bosanski jezik uveden u službenu upotrebu onda kad je morao, danas bi bio službeni jer je zabranjeno snižavanje dostignutog nivo zaštite manjinskih prava. Stoga se i dalje mora insistirati da opština Priboj ispuni svoju obavezu i da primeni afirmativne mere u toj oblasti.
- Sve institucije moraju da se pridržavaju zakona i da poštuju ravnopravnost jezika i pisama na teritoriji Sandžaka. To ne važi samo za institucije lokalnih samouprava, već i za javne ustanove i preduzeća čije sedišta nije u ovim gradovima.
- Sudski i administrativni postupci moraju se voditi na bosanskom jeziku kada je to zakonom dozvoljeno. Nedostatak sredstava ne može da bude izgovor za nepoštovanje zakona. Država je dužna da obezbedi da sve manjine ravnopravno mogu da uživaju u svojim pravima. Uočeni problemi opstrukcije procesa putem zahteva za procesne radnje na bosanskom jeziku od strane pojedinih stranaka ne mogu se rešavati ukidanjem prava, već isključivo boljim vođenjem postupka. Sudije, kao gospodari postupka, imaju sasvim dovoljno zakonski mogućnosti da spreče svaku opstrukciju, pritom ne ugrožavajući ničija prava.

Obrazovanje

- Obrazovanje na bosanskom jeziku uvodi se uz mnogobrojne probleme. Neki od tih problema rezultat su opstrukcije državnih organa i očiglednog diskriminatornog ponašanja državnih službenika. Država je dužna da do kraja i u potpunosti sprovede zakonske i podzakonske akte o obrazovanju na bosanskom jeziku, što podrazumeva i obezbeđivanje svih uslova za nastavu na vreme, uključujući udžbenike.

- Problem upisa dece na bosanski ili srpski jezik, tj. zahtev BNV-a da se deca upisuju po nacionalnoj pripadnosti mora da se rešava oprezno i bez ostrašćenosti. Svakako ne dolazi u obzir da se deci dodeljuje pretpostavljena nacionalnost, a još manje da se na osnovu tako pretpostavljene nacionalnosti određuje koju će nastavu da slušaju. Kompromisno rešenje može da bude da se svaki roditelj na početku godine izjasni da li želi da mu dete nastavu pohađa na srpskom ili na bosanskom jeziku, bez bilo kakvog automatizam prilikom upisa.
- Visoko obrazovanje na bosanskom jeziku je jako važno za budući razvoj tog jezika, ali i za obezbeđivanje odgovarajućeg kadra koji će u budućnosti moći da obavlja sve poslove vezane za ostvarenje prava nacionalnih manjina na korišćenje sopstvenog jezika. Trenutno univerzitetsko obrazovanje ophrvano je mnogim sumnjama o kvalitetu i načinu izvođenja nastave. Proces akreditacije mora biti oslobođen od politike i drugih vrsta pritisaka i na osnovu zakona preispitati postojanje svih visokoškolskih programa. Neophodno je da se država više angažuje, u saradnji sa BNV-om, kako bi se podstakli i drugi univerziteti da deo nastave sprovede na bosanskom ili da školuju kadar za bosanski jezik.
- U cilju iznalaženja najboljih rešanja za navedene probleme u oblasti obrazovanja, neophodno je uspostaviti dijalog između BNV-a i nadležnih državnih institucija, ustanova i organa.

Demokratska participacija

- Učešće nacionalnih manjina u reprezentativnim telima, uključujući Narodnu skupštinu, od vitalnog je značaja za ostvarenje njihovih prava, ali i za razvoj Srbije kao demokratske i pravne države. Predstavnici manjina treba da budu zastupljeni na mestima gde se donose najvažnije odluke koje se njih tiču. Bošnjaci su uvek bili zastupljeni u parlamentu Srbije, ali je to uglavnom korišćeno kao sredstvo trgovine sa vlastima u Beogradu. Učešće predstavnika Bošnjaka u zakonodavnim telima trebalo bi ubuduće više da

doprinese ostvarenju garantovanih prava ove nacionalne zajednice, kao i ekonomskom, društvenom i svakom drugom razvoju Sandžaka.

- Nacionalne stranke nisu jedine koje predstavljaju Bošnjake. Značajan deo Bošnjaka glasa za građanske stranke koje nemaju nacionalni predznak. Ovo bi trebalo imati u vidu kada se razgovara o položaju Bošnjaka, o budućem razvoju manjinske politike i formulisanju odgovarajućih rešenja. Građanske stranke moraju biti uključene u sve procese, isto kao i stranke koje su sebe odredile kao bošnjačke.

Odgovarajuća zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u javnom sektoru i javnim preduzećima

- Iako ne postoje precizni podaci, svi izveštaji i analize ukazuju da se nastavio trend podzastupljenosti Bošnjaka u organima javne uprave, javnim preduzećima i čitavom javnom sektoru. Ovo je višedecenijski problem koji zahteva da se država njime pozabavi na sistematski način i uz primenu mera afirmativne akcije.
- Posebno je važno da se što pre dođe do nacionalnog sastava policije bar približnog sastavu stanovništva. Zbog teških kršenja ljudskih prava u prošlosti, čiji vinovnici su najčešće bili pripadnici policije i službi bezbednosti, ove institucije su još nepopularne kod bošnjačkog stanovništva, koje im ne veruje u dovoljnoj meri. Policija kojoj njena lokalna sredina ne veruje ne može svoj posao da radi na pravi način, tako da trpe svi građani čija bezbednost nije na odgovarajućem nivou.
- Potrebno je da država uradi mnogo više na zapošljavanju Bošnjaka u javnim ustanovama i preduzećima, posebno onim čije sedište nije u Sandžaku, već tu imaju ispostave. Republička javna preduzeća vrlo su retko zapošljavala Bošnjake u prošlosti, što je dodatno doprinelo utisku dobrog dela Bošnjaka da ih Srbija ne želi i da prema njima ima maćehinski odnos. Ravnopravna zastupljenost na svim nivoima i u svim delovima državnog aparata neophodan je uslov da Srbija povрати poverenje svojih građana bošnjačke nacionalnosti.

Nacionalni saveti nacionalnih manjina

- Nacionalni saveti uvedeni su bez detaljne primene ili javne rasprave. To je uslovalo da postoje brojne nedoumice od pravne forme ovih tema do ovlašćenja koja su im na raspolaganju. Izmenama Zakona o nacionalnim savetima delimično su otklonjene neke od dilema, ali još uvek ne sve i ne do kraja.
- Država je dužna da u inkluzivnom i transparentnom procesu, koji uključuje sve zainteresovane aktere, preispita dosadašnji model Nacionalnih saveta i njihovih ovlašćenja i izvrši odgovarajuća preciziranja i izmene.
- Finansiranje Nacionalnih saveta mora biti preciznije uređeno i krajnje transparentno.
- Nacionalni saveti, pa i Bošnjačko nacionalno vijeće, zamišljeni su kao izraz kulturne autonomije, institucije koje predstavljaju sve pripadnike određene nacionalne zajednice u zemlji. U praksi, saveti su postali stranački plen, bilo lokalnih elita, bilo ispostava stranaka na vlasti. Bošnjačko nacionalno vijeće deluje kao produžena ruka Stranke demokratske akcije, sprovodi njene inicijative i promoviše njene čelnike kroz svoje aktivnosti. Opozicija ne učestvuje u radu vijeća i obračunava se sa njim nebiranim rečima. Svo ovo zajedno ostavlja na građane loš utisak i pokreće pitanje svrhe još jednog od brojnih stranačkih uzurpiranih tela u državi. Budućim zakonskim izmenama, ali još više razvojem demokratske i političke kulture, neophodno je da svi akteri u društvu ulože napor kako bi se promenio način rada BNV-a i kako bi ono postalo pravi reprezent kulturne autonomije Bošnjaka u Srbiji.
- BNV u budućem radu mora mnogo više pažnje da posveti civilnom sektoru, kulturnoj, naučnoj i obrazovnoj zajednici i drugim akterima od značaja za oblasti kojima se BNV bavi. Veliki neiskorišćeni potencijal leži u ovim sektorima i nije dovoljno aktiviran. Ovakva situacija mora da se prevaziđe radi zajedničkog napora da se ostvare garantovana prava bošnjačke nacionalne zajednice. Iako je BNV u prošlom mandatu potpisalo sporazum o participativnom statusu sa relevantnim organizacijama civilnog društva i na osnovu njega sa predstavnicima OCD imalo česte konsultacije, nije ni u

približno dovoljnoj meri uvažavalo mišljenje, stavove, predloge i preporuke civilnog sektora.

Ekonomski položaj pripadnika manjinskih zajednica

- Sandžak je jedan od najnerazvijenijih krajeva Srbije što dodatno otežava zaštitu manjinskih prava i stvara povoljno tle za razvoj nacionalizma i međuetničke netrpeljivosti.
- Država je dužna da formuliše, u saradnji sa relevantnim lokalnim akterima, zaokružen set mera za rešavanje gorućih socio-ekonomskih problema u Sandžaku, uključujući podsticajne mere za održivi razvoj, razvoj turizma i zelene ekonomije, podršku preduzetnicima i inovacijama, transformaciju teške industrije i slično.
- Od ogromne je važnosti da strateški infrastrukturni projekti ne zaobiđu područje Sandžaka. To se pre svega odnosi na auto-put do Crne Gore, gasovod i elektro-energetsku infrastrukturu.
- Stanovništvo u Sandžaku ima ogromne probleme sa zagađenim vazduhom, vodom, deponijama i svim drugim aspektima zaštite životne sredine. Ovo zahteva ulaganja koja daleko prevazilaze lokalni ili regionalni okvir i neophodna je sistemska i kontinuirana podrška države kako bi se došlo do elementarno pristojnih uslova za život. Uz punu svest o veličini ovih ulaganja i o vremenu potrebnom da se sve to izvede, trebalo bi bar definisati procese, zadatke i rokove i početi sa realizacijom.
- Predstavnici sindikata, udruženja poslodavaca i preduzetnika i drugi akteri civilnog društva moraju biti uključeni u formulisanje ciljeva razvoja i mera za podizanje životnog standarda stanovništva. Sve aktivnosti koje utiču na životnu sredinu moraju se dodatno

objasniti stanovništvu pogođenog kraja uz ispunjavanje svih zakonom propisanih uslova za obavljanje određene delatnosti.

Međunarodna saradnja

- Bošnjaci mogu i treba da predstavljaju prirodan most između nekoliko država u okruženju – Srbije, Crne Gore, Kosova i Bosne i Hercegovine. Specifičan položaj Sandžaka i odnosi koje su Bošnjaci vekovima gradili sa svim susednim narodima mogli bi se iskoristiti za unapređenje saradnje, prevazilaženje nepoverenja i straha i podsticaj razvoju svih država u regionu.
- Sandžak kao evropska regija koja šire može da obuhvati i delove Bosne i Hercegovine i Kosova mogla bi da privuče značajne investicije, da razvije osoben model rešavanja problema i izgradnje veza između različitih društvenih aktera i da pošalje poruku celom regionu da je saradnja uvek bolja opcija od sukoba. Republika Srbija morala bi da podrži ovakvu aktivnost i da pruži svu potrebnu infrastrukturnu pomoć za razvoj Sandžaka kao potencijalnog budućeg evropskog regiona.

SPISAK PRAVNIH AKATA KORIŠĆENIH U IZRADI IZVEŠTAJA

1. Krivični zakonik, Službeni glasnik RS br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016;
2. Porodični zakon, Službeni glasnik RS br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015;
3. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 98/06;
4. Zakon o bibliotečko - informacionoj delatnosti, Službeni glasnik RS broj 52/11;
5. Zakon o crkvama i verskim zajednicama, Službeni glasnik RS br. 36/06;

6. Zakon o državljanstvu Republike Srbije, Službeni glasnik RS br. 135/2004, 90/2007 i 24/2018;
7. Zakon o državnim službenicima, Službeni glasnik RS br. 79/2005, 81/2005 - ispr., 83/2005 - ispr., 64/2007, 67/2007 - ispr., 116/2008, 104/2009, 99/2014, 94/2017 i 95/2018;
8. Zakon o elektronskim komunikacijama, Službeni glasnik RS br. 44/2010, 60/2013 - odluka US i 62/2014;
9. Zakon o elektronskim medijima, Službeni glasnik RS br. 83/2014 i 6/2016 - dr. zakon;
10. Zakon o izboru narodnih poslanika, Službeni glasnik RS br. 35/2000, 57/2003 – odluka Ustavnog suda Srbije, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka Ustavnog suda Srbije, 36/2011 i 104/2009 - dr. zakon;
11. Zakon o izdavanju publikacija, Službeni glasnik RS br. 37/91, 53/93, 67/93, 48/94, 135/2004 i 101/2005 - dr. zakon;
12. Zakon o izvršenju i obezbeđenju, Službeni glasnik RS br. 106/2015, 106/2016 – autentično tumačenje, 113/2017 - autentično tumačenje i 54/2019;
13. Zakon o javnim medijskim servisima, Službeni glasnik RS br. 83/2014, 103/2015 i 108/2016;
14. Zakon o javnom beležništvu, Službeni glasnik RS br. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 - dr. zakon, 93/2014 - dr. zakon, 121/2014, 6/2015 i 106/2015;
15. Zakon o javnom informisanju i medijima, Službeni glasnik RS br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016 – autentično tumačenje;
16. Zakon o javnom tužilaštvu, Službeni glasnik RS br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 78/2011 - dr. zakon, 101/2011, 38/2012 - odluka US, 121/2012, 101/2013, 111/2014 - odluka US, 117/2014, 106/2015 i 63/2016 - odluka US;

17. Zakon o kinematografiji, Službeni glasnik RS br. 99/11, 2/12 - ispr. i 46/14 – Ustavni sud Srbije;
18. Zakon o kulturi, Službeni glasnik RS br. 72/2009, 13/2016 i 30/2016 - ispr.;
19. Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS br. 71/94, 52/11 - dr. zakon i 99/11- dr. zakon;
20. Zakon o ličnoj karti, Službeni glasnik RS br. 62/06 i 36/11;
21. Zakon o lokalnim izborima, Službeni glasnik RS br. 129/2007, 34/2010 - odluka US i 54/2011;
22. Zakon o lokalnoj samoupravi, Službeni glasnik RS br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon i 47/2018;
23. Zakon o matičnim knjigama, Službeni glasnik RS br. 20/09, 145/14 i 47/18);
24. Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS br. 72/09, 20/14 – US, 55/14 i 47/2018;
25. Zakon o obaveznom primerku publikacija, Službeni glasnik RS br. 52/2011 i 13/2016;
26. Zakon o oglašavanju, Službeni glasnik RS br. 6/2016 i 52/2019 – dr. zakon;
27. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Službeni glasnik RS br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 - dr. zakon;
28. Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik RS br. 55/2013, 101/2017, 10/2019 i 27/2018 - dr. zakon;
29. Zakon o policiji, Službeni glasnik RS br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018;
30. Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik RS br. 36/2009 i 61/2015 - odluka US;

31. Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine, Službeni glasnik RS br. 104/2009 i 24/2011;
32. Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa, Službeni glasnik RS- Međunarodni ugovori broj 1/10;
33. Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori br. 42/2009;
34. Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, 6/98;
35. Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik RS broj 52/96;
36. Zakon o prebivalištu i boravištu građana, Službeni glasnik RS br. 87/2011;
37. Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Službeni glasnik RS br. 18/2010;
38. Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG - Međunarodni ugovori br. 9/03, 5/05 i 7/05 - ispr. i Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori br. 12/10 i 10/15;
39. Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, Službeni list SCG - Međunarodni ugovori br. 18/2005;
40. Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ br. 7/71;
41. Zakon o regionalnom razvoju, Službeni glasnik RS br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015 - dr. zakon;
42. Zakon o registru zaposlenih, izabranih, imenovanih, postavljenih i angažovanih lica kod korisnika javnih sredstava, Službeni glasnik RS br. 68/2015 i 79/2015 - ispr.;

43. Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Službeni glasnik RS br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010;
44. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik RS br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakoni, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr.;
45. Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik RS br. 55/2013, 101/2017 i 27/2018 - dr. zakon;
46. Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi, Službeni glasnik RS, br. 52/11;
47. Zakon o sudijama, Službeni glasnik RS br. 116/2008, 58/2009 - odluka US, 104/2009, 101/2010, 8/2012 - odluka US, 121/2012, 124/2012 - odluka US, 101/2013, 111/2014 - odluka Ustavnog suda Srbije, 117/2014, 40/2015, 63/2015 – odluka US, 106/2015, 63/2016 - odluka US i 47/2017;
48. Zakon o učeničkom i studentskom standardu, Službeni glasnik RS br. 18/2010 i 55/2013;
49. Zakon o udžbenicima, Službeni glasnik RS br. 27/2018, 27/2018 - dr. zakon i 10/2019;
50. Zakon o uređenju sudova, Službeni glasnik RS br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 - dr. zakon, 78/2011 - dr. zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015 - dr. zakon, 13/2016 i 108/2016 113/2017, 65/2018 - odluka US, 87/2018 i 88/2018 - odluka US;
51. Zakon o visokom obrazovanju, Službeni glasnik RS br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 - dr. zakon i 67/2019;
52. Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS br. 22/09;
53. Zakon o zaposlenima u autonomnim pokrajinama i jedinicama lokalne samouprave, Službeni glasnik RS br. 21/2016;
54. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, Službeni glasnik RS br. 87/2018;

55. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Službeni list SRJ br. 11/2002, Službeni list SCG br. 1/2003 - Ustavna povelja i Službeni glasnik RS br. 72/2009 - dr. zakon, 97/2013 - odluka US i 47/2018;
56. Zakon o zvaničnoj statistici, Službeni glasnik RS br. 104/09;

LITERATURA

1. Mapiranje Sandžaka, Forum za etničke odnose, Beograd 2017;
2. Sandžak i evropska perspektiva, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2010;
3. Manjinska politika – podsticanje integracije u Srbiji, Forum za etničke odnose, Beograd 2017.
4. Sloboda kretanja ljudi i robe između Srbije i Kosova u kontekstu regionalne saradnje, Centar za regionalizam, Novi Sad 2012;
5. 'Non-paper` o trenutnom stanju u poglavljima 23 i 24 za Srbiju, Evropska komisija, Brisel maj 2017;
6. Platforma za strategiju integracije nacionalnih manjina u Republici Srbiji, Forum za etničke odnose, Beograd, avgust 2016;
7. Politička participacija nacionalnih manjina: Izbori 2016, Forum za etničke odnose, Beograd, avgust 2016;
8. Komentari BNV na izveštaj o sprovođenju Akcionog plana broj 3-4/2016, Novi Pazar, mart 2017;
9. Obrazovanje na bosanskom jeziku u osnovnim i srednjim školama u Sandžaku, Centar za praktičnu politiku, Beograd, februar 2015;

10. Model obrazovanja za sandžačke Bošnjake u Republici Srbiji, Bošnjačko nacionalno vijeće, Novi Pazar 2009;
11. Svjedočenja iz Sandžaka, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2002;
12. Prava i slobode u Sandžaku, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2006;
13. Analiza izveštaja o primeni Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, Beograd, novembar 2018;
14. Godišnji izveštaj EK o napretku Srbije, Brisel, maj 2019.
15. Alternativni izveštaj o primeni Povelje o manjinskim i regionalnim jezicima Saveta Evrope, Novi Sad 2007;
16. *Ljudska prava 1991-95*, Fond za humanitarno pravo, Beograd 1996;
17. Pravni i institucionalni okvir u Srbiji u pogledu prava i potreba civilnih žrtava rata, Fond za humanitarno pravo, Beograd 2017;
18. *Primena tranzicionih zakona u Srbiji 2009*, Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd 2010;
19. Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu?, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, maj 2016;
20. Sandžak i evropska perspektiva, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2010;
21. Preporuke za Strategiju za Sandžak, Centar za praktičnu politiku, Beograd 2011;
22. Prijedlog izmjena i dopuna Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina u okviru pregovaračkog poglavlja 23, BNV, Novi Pazar 2015;

23. Informisanje na jezicima nacionalnih manjina – na sporednom koloseku, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad 2018;